

ISSN-0354-401X

Социјална ^{БС} мисао

ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И КРИТИКУ СОЦИЈАЛНИХ ИДЕЈА И ПРАКСЕ

XXVII

септембар

децембар

2020

| 2

Београд

Социјалнамисао

часопис за теорију и критику социјалних идеја и праксе

Часопис излази два пута годишње.

Преплата за 2020. годину 2.400,00 динара; за иностранство 50 ЕВРА

Уплата се врши на пословни рачун: **160-401741-78**, СОЦИЈАЛНА МИСАО, Београд
ПИБ 101724614; шифра делатности 22110; матични број 07504594; није у систему ПДВ-а

Појединачни примерак у продаји 1.200,00 динара

Студенти имају попуст 50%

Тираж 200 примерака

Издавач:

Издавачко предузеће СОЦИЈАЛНА МИСАО

11050 Београд, Мис Ирбијеве 56/II-10, тел. 063/297-570

e-mail: dubravka199@gmail.com, socijalnamisao@gmail.com

www.socijalnamisao.rs

Суиздавач:

Републички завод за социјалну заштиту Србије,

Београд, Теразије 34, телефон 3621-563, тел./фах 3621-569

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду,

Високог Стевана 2, телефон 218-3036

Компјутерска припрема и штампа

Чигоја штампа

Решењем Министарства за науку, технологију и развој Србије број 413-00-411/2001-01 од 01. 08. 2001. године овај часопис, као публикација од посебног интереса за науку, ослобођен је плаћања пореза на промет.

Редакција

Дубравка Гавриловић, Живорад Гајић, научни сарадник др Марина Ковачевић Лепојевић, проф. др Александар Југовић, Марија Маљковић, проф. др Бранкица Поповић Ћитић, проф. др Миомира Костић, проф. др Дарко Димовски, проф. др Суада Буљубашић, проф. др Јагода Петровић, проф. др Мира Ђук

Издавачки савет

Проф. др Ана Гавриловић, Божидар Дакић, проф. др Зоран Илић, проф. др Милосав Милосављевић, проф. др Дејан Сумрак, проф. др Ђурађ Стакић

Главни и одговорни уредник

Дубравка Гавриловић

Заменик главног и одговорног уредника

Доцент др Марина Ковачевић Лепојевић

Секретарка редакције

Марија Маљковић

Издавач

Издавачко предузеће СОЦИЈАЛНА МИСАО, Београд

За издавача

Дубравка Гавриловић

Коректор

Оливера Величковић

Ликовна опрема

Марија Марковић

Први број часописа СОЦИЈАЛНА МИСАО појавио се 1994. године
Оснивач часописа Радул Јовановић

7		РЕЧ УРЕДНИЦЕ
9	<i>Бранка Жујић</i>	РОДИТЕЉСТВО ИЗ ЗАТВОРА
31	<i>Марина Ковачевић Лейојевић</i>	ПЕРСПЕКТИВА РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА КАО ОСНОВ СИТУАЦИОНЕ ПРЕВЕНЦИЈЕ КРИМИНАЛА
41	<i>Нада Рагушки</i>	СОЦИЈАЛНА УКЉУЧЕНОСТ РОМА У СРБИЈИ – СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ
57	<i>Даница Бошковић Ђукић</i>	ТЕРАПИЈСКИ ПРИСТУП КОПАЦИЈЕНТУ (САРАДНИКУ)
69	<i>Ивана Стейановић</i>	ОД ТРАДИЦИОНАЛНЕ БИРОКРАТИЈЕ ДО АЛГОРИТАМСКЕ ОБРАДЕ ПОДАТАКА: КАКО ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ ТРАНСФОРМИШУ КОНЦЕПТ НАДЗОРА?
85	<i>Драгица Бојевић, Милица Ковачевић</i>	ПОВЕЗАНОСТ НЕГАТИВНИХ ИСКУСТАВА У ДЕТИЊСТВУ СА ЗЛОУПОТРЕБОМ АЛКОХОЛА И АЛКОХОЛИЗМОМ У ОДРАСЛОМ ДОБУ
105	<i>Ида Колиновић</i>	ИЗАЗОВИ АКТИВАЦИЈЕ РАДНО СПОСОБНИХ КОРИСНИКА МАТЕРИЈАЛНОГ ОБЕЗБЈЕЂЕЊА У ПРАКСИ ЦЕНТАРА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД

- 9 *Branka Žugić*
PARENTING FROM PRISON
- 31 *Marina Lepojević Kovačević*
PERSPECTIVE OF RATIONAL CHOICE AS A BASIS
OF SITUATIONAL CRIME PREVENTION
- 41 *Nada Rađuški*
SOCIAL INCLUSION OF ROMA IN SERBIA –
SITUATION AND PERSPECTIVES
- 57 *Danica Bošković Đukić*
THERAPEUTIC APPROACH TO THE COPATIENT (ASSOCIATE)
- 69 *Ivana Stepanović*
FROM TRADITIONAL BUREAUCRACY TO ALGORITHMIC DATA
PROCESSING: HOW DIGITAL TECHNOLOGY TRANSFORMS
THE CONCEPT OF SURVEILLANCE?
- 85 *Dragica Bogetić, Milica Kovačević*
RELATIONSHIP BETWEEN ADVERSE CHILDHOOD EXPERIENCES
WITH ALCOHOL ABUSE AND ADULT ALCOHOLISM
- 105 *Ida Kolinović*
CHALLENGES OF ACTIVATION OF SOCIAL AID USERS IN THE
PROFFESIONAL PRACTICE IN CENTERS FOR SOCIAL WORK

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА АУТОРИМА

Молимо будуће ауторе да обратe пажњу на упутства
и да их се строго придржавају.

Страна 125.

Захваљујемо.

РЕДАКЦИЈА

РЕЧ УРЕДНИЦЕ

У изазовној години коју је свакако обележила пандемија успели смо да завршимо 99. број часописа. Изазовна је била у сваком погледу, мотивацији аутора, одабиру тема, ангажовању свих сарадника који су били разапети између својих породица, пословних обавеза и жеље да се сачувају од болести или, пак, оздраве. Ипак, број је пред нама. Имали смо жељу да тема овог броја буду болести зависности и успели смо да два рада одговарају овој теми. Један се бави повезаношћу негативних искустава у детињству са злоупотребом алкохола и алкохолизмом у одраслом добу, а други рад се бави терапијским приступом копаацијенту, сараднику, у породичном лечењу алкохолизма. Оба рада интересантна су за тему којом се баве.

За овај број, на наше велико задовољство, два рада су стигла из Црне Горе. Један се бави родитељством из затвора, који је настао као резултат истраживања које је спроведено у Управи за извршење кривичних санкција у Црној Гори. Рад се бави истраживањем колико је затвореника са улогом родитеља малолетне деце, колико је деце у друштву чији су родитељи у затвору, на који начин родитељи контактирају са децом и друга слична питања на која истраживање и рад дају одговоре. Други рад из Црне Горе бави се темом изазова активације радно способних корисника материјалног обезбеђења у пракси центара за социјални рад. Рад је веома интересантан јер се бави резултатима имплементације програма активације корисника материјалног обезбеђења. Даље се бави проблемом незапослености и концептом активације са нагласком на улогу стручних радника у том процесу. Интересантно би било направити поређење са истим програмом и како је он спроведен у Србији када се зна да је пре неколико година био више него актуелан.

Проблеми Рома су увек актуелна друштвена тема, а рад који објављујемо бави се проблемима њихове социјалне укључености. Наглашава се да је њихова друштвена интеграција веома важна, упркос проблемима који је прате, а у циљу побољшања њиховог материјалног

и друштвеног статуса, побољшања услова за становање, образовање, здравствену и социјалну заштиту.

У следећем раду ауторка се бави питањем како информационе технологије трансформишу концепт надзора и то од традиционалне бирократије до алгоритамске обраде података, сматрајући да је алгоритам можда најзначајнији концепт савременог света.

Дилему да ли је само мали број предиспонираних особа појединачно спремно да изврши кривично дело све док постоји прилика за то разрешава рад који говори о перспективи рационалног избора као основу ситуационе превенције криминала.

Надамо се да ће разноврсност тема овог броја задржати читаоце да прочитају часопис до краја, или ће већ пронаћи тему која их занима, или као могућност да прошире знања и спознају искуства других.

Сарадници часописа улажу огромне напоре да реализују јубиларни стоти број часописа. Зато вас све позивам на сарадњу. Идеја редакције је да стоти број буде и нека ретроспектива најзанимљивијих тема и радова које смо објавили, што ће бити посебно тежак задатак. Отворени смо за све предлоге и сугестије.

Дубравка Гавриловић

мр Бранка ЖУГИЋ*
Управа за извршење кривичних санкција
Затвор за дуге казне
Подгорица, Црна Гора

Оригиналан емпиријски рад
Примљено: 15.09.2020.
Прихваћено: 08.11.2020

РОДИТЕЉСТВО ИЗ ЗАТВОРА

У циљу препознавања затвореника који су родитељи малољетне дјеце и њихове дјеце, као посебно рањивих категорија у затвору и у друштву, у Управи за извршење кривичних санкција у Црној Гори, спроведено је истраживање о томе колико је затвореника са улогом родитеља малољетне дјеце, колико је дјеце у друштву чији су родитељи у затвору, на који начин родитељи контактирају са својом дјецом, колико често дјеца посјећују родитеље. Покушаћемо приказати како родитељи који су у затвору доживљавају родитељство, како спроводе и како могу спроводити родитељску бригу, поступке и активности док се налазе у затвору. У овом раду биће приказан утицај родитељевог боравка у затвору на дијете, као и на родитељску улогу затвореника, али и значај који одржавање родитељске улоге може имати како за дијете тако и за затвореника. Добијени подаци приказани су у овом раду.

Кључне ријечи: родитељство, затвор, дијете, затвореници

Увод

Током боравка осуђених лица у затвору потребно је водити бригу о њиховом напретку на различитим пољима функционисања како би се поново интегрисали у заједницу по изласку из затвора. Једно од најзначајнијих подручја у којима им је потребно обезбиједити

* brzugic@gmail.com

могућност напретка јесте функционисање породице, нарочито када су у питању односи у породици и комуникација са дјецом.

Стручни радници који се баве третманом затвореника препознају постојање посебне категорије затвореника – затворенике који су родитељи малољетне дјеце. Овим затвореницима знатно је отежано издржавање казне затвора, у односу на затворенике који нијесу родитељи. Осим општих депривација које су заједничке свим затвореницима, као што су (Sykes, 1958): депривација слободе, материјалних добара и услуга, хетеросексуалних односа, депривација аутономије и депривација безбједности, ова категорија затвореника доживљава додатни облик депривације – депривацију родитељства. Истраживања из области пенеолошке психологије, која су се бавила понашањем затвореника у пеналним условима, идентификовала су 12 стресора од којих је најзначајнији недостатак породице и пријатеља (Мејовšek, 2002).

Као појам, родитељство подразумијева неколико скупина појмова које је потребно јасно одредити када се проучава и жели спознати суштина родитељства, облици родитељства и утицај родитељства на дјecu. Најприје разликујемо скуп појмова који припадају доживљају родитељства, и њих чине: одлучивање за дјecu, преузимање и прихватање родитељске улоге, свјесно или интуитивно постављање васпитних циљева, доживљај властите вриједности због улагања напора, због емоционалне повезаности и дјететовог успјеха. Сљедећи скуп појмова је родитељска брига, а то је рађање дјеце и брига за њихово одржање, живот и развој. Затим, то су родитељски поступци и активности које родитељ предузима како би остварио родитељске циљеве и испунио своју улогу. И на крају то је родитељски васпитни стил, тј. емоционално поље унутар којег се одвијају сва међудјеловања родитеља и дјетета (Ћудина-Obradović & Obradović, 2003).

Са друге стране, изван затвора, налазе се дјеца затвореника. Ова дјеца у заједници такође представљају посебну, социјално угрожену категорију, иако у Црној Гори нијесу препозната као посебна категорија већ припадају категорији дјеце чији је развој ометен породичним приликама. То су дјеца која су стигматизована и дискриминисана и код којих, према савременим психолошким истраживањима, постоји три пута већа вјероватноћа да развију неки облик антисоцијалног понашања и психичког поремећаја него што је то случај код њихових вршњака чији се родитељ не налази у затвору. Као таквима њима је потребно пружити одговарајући третман и заштиту у заједници, али и у затвору током посјета родитељима.

Родитељско понашање и поступци одувијек су били предмет психолошких истраживања са сврхом одређивања могућих повољних или неповољних утицаја родитеља на развојне резултате код дјече. Међутим, савремени приступ одбацује могућност једносмјерног утицаја родитеља на дијете и на његов развој и узима у обзир важност међусобног односа дјетета и родитеља на дјететов развој, такође узима у обзир значај међусобног односа родитеља на развој дјетета, као и утицај шире социјалне околине како на родитеља тако и на дијете (Čudina-Obradović & Obradović, 2003). У овом раду бавићемо се испитивањем утицаја издржавања затворске казне осуђеника који су родитељи малољетне дјече, како на њих као родитеље тако и на њихову дјецу.

Циљ истраживања

Циљ истраживања усмјерен је ка утврђивању:

1. броја осуђеника који су родитељи малољетне дјече, а који се налазе на издржавању казне затвора која је дужа од 6 мјесеци;
2. укупног броја дјече чији се родитељи налазе на извршењу казне затвора која је дужа од 6 мјесеци;
3. изазова и потешкоћа са којима се суочавају затвореници који имају малољетну дјецу.

Узорак

У тренутку одређивања узорка који је био потребан за спровођење овог истраживања, у Казнено-поправном дому у Подгорици, који је у међувремену преименован у Затвор за дуге казне, и под тим именом ће бити означен даље у раду, било је смјештено 640 затвореника, а у истом овом затвору, у Одјељењу за жене, била је смјештена 21 затвореница. У циљу постизања репрезентативности, узорак који је кориштен током овог истраживања представља 60% од укупног броја затвореника и затвореница, који су родитељи малољетне дјече, а којих је у тренутку одређивања узорка било 203, што значи да је у истраживању учествовало 122 испитаника (114 очева и 8 мајки). Испитаници су одабрани по принципу простог случајног бирања бројева њихових досијеа у затвору. Изузетно, испитане су све мајке малољетне дјече

које су се у моменту истраживања налазиле у Одјељењу за жене. Напомињемо да је затвор за дуге казне у Подгорици једини затвор у Црној Гори у којем се издржавају казне затвора које су дуже од 6 мјесеци.

Поступак спровођења истраживања и мјерни инструмент

Истраживање је спроведено у Затвору за дуге казне у Подгорици у периоду од 1. новембра 2015. до 15. фебруара 2016. године, са затвореницима који су се налазили на издржавању дугих казни затвора (преко 6 мјесеци до 40 година). Истраживање је спроведено систематском методом индивидуалног интервјуисања и реализацијом упитника да би се поставила унапријед дефинисана питања и биљежили одговори, а питања су нумерички кодирана и анализирана. Упитник који је коришћен током овог истраживања конструисан је искључиво за потребе овог истраживања са циљем прикупљања основних социодемографских података (године, пол, образовање, брачно стање, материјално стање), пенолошких података (врста и висина казне, остваривање права на комуникацију са дјецом током боравка у затвору – врсте и учесталост) и других карактеристика (склоност злоупотреби психоактивних супстанци) затвореника који имају малољетну дјецу. Током спровођења овог истраживања етички аспект подразумијевао је јемчење анонимности затвореника и упознавање затвореника са сврхом прикупљања информација.

Током планирања и спровођења овог истраживања коришћена је и метода анализе садржаја: анализа стручне литературе у циљу што исцрпнијег представљања самог предмета истраживања и анализа досијеа затвореника, у циљу одређивања тачног броја затвореника који су у периоду спровођења истраживања били родитељи малољетне дјеце.

Затвореници који су родитељи малољетне дјече

Социо-демографске и криминолошке карактеристике затвореника који су родитељи малољетне дјече

Прва социо-демографска карактеристика која је испитивана јесте старосна доб испитиване популације. У Табели 1 видимо да је међу затвореницима који су родитељи малољетне дјече највише оних који имају између 35 и 45 година (39,9%).

Табела 1. Старосна доб затвореника који су родитељи малољетне дјече приказана у годинама

	N	Процент
24 или млађи	4	3,3
25–34	49	39,9
35–45	52	42,5
45–54	14	11,7
55 или старији	3	2,6
Укупно	122	100

У погледу образовног нивоа, од укупног броја затвореника који су родитељи малољетне дјече, а који су обухваћени истраживањем, највише је оних са завршеном средњом школом (67,3%), док је најмање оних који су високообразовани, и то 6 затвореника или 5,2% од укупног узорка (Табела 2).

Није занемарљив проценат (9,2%) испитаника који немају завршено основно образовање, као ни проценат (18,3%) испитаника који су завршили само основну школу. Бројна истраживања и анализе (Rumberger, 1987; Kronick, 1994; O'Neill Dillon i sar., 2003; Bridgeland i sar., 2006, према: Ferić, Milas & Rihtar, 2010) упућују на то да се млади људи без завршене средње школе суочавају са многим потешкоћама, од оних економских, као што су незапосленост, привремена запосленост, ниски приходи и немогућност пословног напредовања, до социјалних – потреба за социјалном помоћи, антисоцијална понашања, социјална искљученост, делинквенција, али и личних (ниско

самопоштовање, породични проблеми). А економски проблеми затвореника утичу негативно и на њихов однос и контакт са дјецом, што ће бити приказано у наставку овог рада.

Табела 2. Образовни статус затвореника који су родитељи малољетне дјеце

	N	Процент
Основно школско образовање	22	18,3
Средње школско образовање	82	67,3
Високо школско образовања	6	5,2
Без завршене основне школе	12	9,2
Укупно	122	100

Највећем броју затвореника, који су учествовали у истраживању (54,2%) изречена је казна затвора у трајању између 1 и 5 година, а издвајају се и затвореници који су родитељи малољетне дјеце којима је изречена казна затвора дужа од 10 година, па ће 20,3% испитаног узорка бити одвојено од своје дјеце дужи временски период (Табела 3).

Табела 3. Висина казне која је изречена затвореницима који су родитељи малољетне дјеце

	N	Процент
До годину дана	12	9,2
Од 1 до 5 година	66	54,2
Од 5 до 10 година	20	16,3
Преко 10 година	24	20,3
Укупно	122	100

Међу затвореницима који су родитељи малољетне дјеце има и оних који су постали родитељи током издржавања казне, а њих је 32% од испитаног узорка. Ови затвореници започињу своју родитељску

улогу из затвора и њима је потребно пружити посебну подршку у циљу развијања родитељских компетенци.

Међу затвореницима који су родитељи малолетне дјеце значајан је проценат оних који су разведени – 36% од укупног узорка, док је проценат разведених бракова у општој популацији у Црној Гори 23% на годишњем нивоу (подаци Управе за статистику Црне Горе – МОН-СТАТ за 2019. годину). Малобројне су студије које се баве везом између одласка у затвор супружника и развода брака, али јасно указују да одлазак супружника у затвор значајно повећава вјероватноћу за развод брака, а ефекат се повећава са дужином затвора, јер свака наредна година иза решетака повећава вјероватноћу за развод брака за 32% (Massoglia, Remster & King, 2011).

Одлазак родитеља у затвор може појединцу одузети много права али право на родитељско старање родитељу може одузети једино суд у поступку развода брака или у посебном поступку за лишење родитељског права, или се родитељ може одрећи родитељског права (Породични закон Црне Горе). У Табели 4 видимо да нијесу сви затвореници који су обухваћени истраживањем, а који су разведени (36%), разводом брака остали и без старатељства над дјецом. Видимо да је 27,5% испитаника остало без старатељства над дјецом: имамо 22,9% испитаника чијој је дјечи други родитељ старатељ, а 4,6% испитаника чијој је дјечи старатељ орган старатељства, што је мање од процента испитаника који су разведени.

Табела 4. Вршиоци старатељства над дјететом чији се родитељ налази у затвору

	N	Процент
Орган старатељства	6	4,6
Затвореник и други родитељ	77	63,3
Само други родитељ	28	22,9
Само затвореник	11	9,2
Укупно	122	100

Током спровођења истраживања идентификована је посебна категорија затвореника који су родитељи малолетне дјеце – конзументи психоактивних супстанци (Табела 5). Овај податак статистички је значајан јер нам говори да код великог броја испитаника (53,8%) постоји социопатолошка појава која значајно утиче на њихове родитељске компетенције. Наиме, уколико родитељ злоупотребљава психоактивне супстанце, или уколико постоји развијена болест зависности код родитеља, то може довести до (Child Welfare Information Gateway, 2014): менталних и физичких поремећаја код родитеља; до смањења капацитета да одговори на дјечје потребе; до потешкоћа у контролисању емоција и контролисању бијеса и импулсивности; до прекида у здравој повезаности између родитеља и дјетета; до трошења ограничених средстава на алкохол и дрогу, радије него на храну и на друге потребе породице и домаћинства; до провођења времена у потражњи, производњи и конзумацији дрога или алкохола више него са дјецом. Са друге стране, родитељи који злоупотребљавају психоактивне супстанце могу свом дјетету ненамјерно или не знајући изазвати многе проблеме. Услед злоупотребе супстанци, родитељ може дијете злоупотребљавати или злостављати; дијете може развити анксиозност, доживјети депресију, поремећаје у понашању или развити психосоматске болести или медицинске проблеме, нарочито она дјеца која су и сама била изложена директном утицају супстанци од стране родитеља (Capaldi, 2008).

Табела 5. Склоност затвореника који су родитељи малолетне дјеце злоупотреби психоактивних супстанци

	N	Процент
Дрога	21	17,0
Алкохол	17	14,4
Дрога и алкохол	15	12,4
Не злоупотребљава	69	56,2
Укупно	122	100

Родитељство из затвора

Међу истраживањима родитељског понашања више је оних која су усмјерена на испитивање утицаја породичних прилика на психосоцијални развој дјете, а мање је истраживања која се баве детерминантама родитељства (Roboteg-Šarić, 2006).

Начин на који социјална околина утиче на процесе унутар породице, посебно на родитељско понашање, објашњава се најчешће теоријом стреса (McLoyd, 1990; Simons & sar., 1996, према: Roboteg-Šarić, 2006) и моделима ризичних и заштитних фактора (Voydanoff & Donnelly, 1998, према: Roboteg-Šarić, 2006). Факторима ризика сматрају се сви утицаји који повећавају вјероватност појаве погоршања или одржавања непожељног стања унутар породице (Kirbu & Froster, 1997, према: Roboteg-Šarić, 2006), а један од таквих фактора свакако је одлазак родитеља на извршење казне затвора.

Родитељска улога веома је сложена, од родитеља се захтијева висок ниво одговорности за развој и добробит дјетета, као и то да својим понашањем буде позитиван узор свом дјетету. Родитељска улога укључује пуно стреса, захтијева вјештину, дуготрајно обавезивање и преданост. Теорија се бави разматрањем улоге доживљаја компетентности у родитељској улози у одређивању цјелокупног родитељског функционисања и квалитета односа између родитеља и дјетета (Keresteš, Brković & Jagodić, 2011).

Лицима која се налазе у затвору може бити веома тешко да се осјећају легитимним у својој улози родитеља. Када се нађе у затвору родитељ се суочава са осјећањима као што су недостатак самопоуздања и стид због почињеног кривичног дјела, што најчешће резултира тиме да родитељ избјегава контакт са дјететом док се налази у затвору. Родитељи у затвору најчешће брину да ли ће бити у стању одржати своју улогу родитеља, а честе су и ситуације када један родитељ који се налази на слободи онемогућава родитељу који се налази у затвору да контактира са дјететом, да одржава своју родитељску улогу (Murray, 2005; Mapson, 2013; Charles, Muentner & Kjellstrand, 2019).

Родитељи су амбивалентни када је потребно дјетету казати истину о затвореништву родитеља. Организација "Action for Prisoners Families" (2003), која се бави пружањем подршке породицама затвореника у Великој Британији, за породицу затвореника као најважније питање види шта дјеци рећи о томе да је мама или тата у затвору.

„Трећина дјеце зна истину, трећини се говори неистина, а трећини се не говори ништа” (Šupljika, 2009: 16).

Више од двије трећине (68%) затвореника који су родитељи малољетне дјеце, а који су учествовали у истраживању, саопштавају својој дјечи да се налазе у затвору. Одсуство родитеља најчешће се код дјетета оправдава пословним обавезама родитеља у далекој земљи. Родитељи који свом дјетету не говоре истину или је говоре дјелимично (не говорећи истину о кривичном дјелу које је родитељ починио) такву одлуку доносе из страха од тога шта ће дијете мислити о родитељу, страха да их дијете више неће вољети и поштовати. Ако родитељ ипак одлучи да саопшти дјетету истину о свом боравку у затвору, родитељ страхује од тока разговора са дјететом. Родитељи најчешће нијесу у стању адекватно одговорити на већину питања која њихово дијете може поставити након што му родитељ саопшти да ће бити у затвору, односно да се већ налази у затвору.

Истраживање је показало да код 32% испитаника породица је корисник материјалног обезбјеђења код надлежног центра за социјални рад, а код 27,5% испитаника породица нема редовна примања, што доводи до закључка да када се један од родитеља налази у затвору породица егзистира у веома лошим материјалним условима, а то видимо у Табели 6.

Табела 6. Извори материјалних примања породице док се родитељ малољетне дјеце налази у затвору

	N	Процент
Материјално обезбјеђење породице код надлежног центра за социјални рад	39	32,0
Плата члана породице	46	37,9
Без редовних примања	33	27,5
Уштеђевина	4	2,6
Укупно	122	100

Лоша материјална ситуација породице утиче и на немогућност успостављања контакта дјетета и родитеља, нарочито уколико дијете станује у другом граду. У Табели 7 видимо да када дјеца не посјећују своје родитеље, а да то није последица нечије одлуке, то не чине „из

неких других разлога” (18,5%), за које је током интервјуа утврђено да су разлози финансијске природе – дјеца живе далеко од затвора и нијесу у могућности обезбиједити средства потребна за путовање. Многе породице искусиле су финансијске губитке услед одласка једног родитеља у затвор, а губици су још већи за оне породице које желе активно одржавати везу са затвореником.

Табела 7. Разлози због којих дјеца не посјећују родитеље у затвору

	N	Валидни проценат
Одлука родитеља који се налази у затвору	33	57,4
Одлука другог родитеља	10	18,5
Одлука дјетета	1	1,9
Одлука надлежне институције	2	3,7
Неки други разлог	11	18,5
Укупно	57	

Одређени број затвореника који се налази у затвору не жели да их њихова дјеца посјећују у затвору, иако су претходно саопштили својој дјечи истину. У Табели 7 видимо да је од укупног броја испитаника, које дјеца не посјећују у затвору, више од половине (57,4%), оних који су сами одлучили да их дјеца не посјећују. Овакву одлуку оправдавају тиме што сматрају да затворска атмосфера може бити трауматична за њихову дјецу, такође не желе да њихово дијете има успомене о свом родитељу из затвора. Ова лица одржавају контакт са својим дјететом путем телефона или путем писма, што ће бити приказано даље у овом раду.

Са додатним проблемима суочава се родитељ који жели да одржава контакт са дјететом али то не жели његово дијете (Табела 7). Ова ситуација код родитеља затвореника изазива патњу, која додатно отежава његов боравак у затвору.

Дјеца чији се родитељи налазе у затвору

Дјеца чији се родитељ налази у затвору (у периоду спровођења овог истраживања било их је 432 чији су се родитељи налазили на

издржавању казне затвора која је дужа од 6 мјесеци) у нашем друштву, као ни у нашем законодавству, нијесу препозната као посебно рањива категорија, већ су обухваћени категоријом која означава дјецу чије је одрастање ометено породичним приликама. То су дјеца која су стигматизована, како од стране вршњака тако и од стране одраслих. То су дјеца која су дискриминисана. То су дјеца која су случајне и скривене жртве кривичног дјела. То су дјеца која захтијевају посебну пажњу друштва.

Током одрастања дјеца зависе од својих родитеља јер се не могу бринути о себи, тако да одлазак једног или оба родитеља у затвор представља кризну ситуацију у животу дјетета. Како ће дијете реаговати на ову ситуацију, као и на сазнање да је родитељ починио кривично дјело разликује се од дјетета до дјетета. Ова реакција најчешће је одређена у зависности од: узраста дјетета – Сак (Sack, 1977, према: Murray, 2005), сугерише да код дјечака између 6 и 12 година старости постоји највећа вјероватноћа да ће развити агресивно понашање као реакцију на сазнање о затварању родитеља; начина на који је дијете сазнало да је родитељ починио кривично дјело, односно да се налази у затвору (уколико дијете ово сазна на улици или у школи много теже ће у свој живот да integriше чињеницу да се родитељ налази у затвору него што би то био случај да је истину сазнало од самих родитеља и на адекватан начин); од реакција околине, врсте кривичног дјела (дјеца лакше подносе боравак родитеља у затвору што је мања друштвена осуда за кривично дјело које је родитељ починио), дужине казне, подршке чланова породице и других фактора (Murray, 2005).

На темељу богатог клиничког и истраживачког искуства, два су позната америчка стручњака – Елтон и Гринспам (Elton & Greenspan, 2000, према: Ljubešić, 2004) дошли до увида да темељне потребе дјетета и начин како родитељи одговарају на њих током раног развоја чине камене темељце за више нивое емоционалних, социјалних и интелектуалних способности. Одлазак родитеља у затвор за дијете представља стресогени фактор који утиче на све сфере његовог живота: емоционалну, когнитивну, социјалну, здравствену, економску, а често долази и до промјене понашања код дјетета.

Резултати истраживања указују на то да одсуство оца негативно утиче на социоекономски развој дјеце. Ови ефекти нарочито су снажни уколико се одсуство оца деси током раног дјетињства и израженији су код дјечака него код дјевојчица. Пронађени су јаки докази о постојању негативних ефеката одсуства оца када је у питању социо-

економски развој адолесцената, па одсуство оца повећава могућност ризичног понашања адолесцената, као што је рано конзумирање цигарета или рана трудноћа. Нијесу утврђени јасни докази о утицају одсуства оца на когнитивне способности дјече, али је утврђен негативан утицај одсуства оца на постизање резултата у школи, али само на нивоу постојања проблема у понашању дјече, а не на нивоу постојања проблема у когнитивним способностима дјече и адолесцената (McLanahan, Tach & Schneider, 2013).

Најчешћа осјећања која се јављају код дјече чији је родитељ у затвору су: страх (шта ће бити са њиховим родитељем у будућности, да ли ће му бити добро у затвору, шта ће бити са дјететом, да ли ће моћи да настави живот без родитеља), срам (због поступака својих родитеља, идентификовање са родитељем), туга (услед осјећаја напуштености), збуњеност, несигурност, кривица (велики број дјече, нарочито млађег узраста, сматра да су они криви што је родитељ починио кривично дјело и што их је напустио). Некада се код дјече јављају осјећања слобде и сигурности за себе и своју породицу, али само онда када је родитељ који се налази у затвору био склон злоупотреби алкохола и/или наркотика и/или насилничком понашању (Šupljika, 2009).

Мареј и Фарингтон (Murray & Farrington, 2005, према: Brkić, 2013) су истраживали повезаност између родитељевог одласка у затвор и антисоцијалног понашања, психичких проблема и других штетних исхода код дјече. Упоредени су резултати између групе од 23 дјечака који су били одвојени од родитеља због родитељевог одласка у затвор (између рођења и доби од 10 година) и четири контролне групе. Сprovedено истраживање утицаја родитељевог издржавања казне затвора на дијете показало је да наведена група дјече има три пута већу вјероватноћу појаве психичких проблема од својих вршњака и три пута већу вјероватноћу да ће развити антисоцијално понашање од својих вршњака; вјероватно ће доживјети *bullying*¹, стигму и виши ниво социјалне искључености, те ће вјероватно доживјети и виши ниво сиромаштва, као резултат губитка прихода од стране родитеља у затвору.

Два веома значајна социјална проблема са којима се суочавају дјеца чији је родитељ у затвору јесу стигматизација и дискриминација. Џонс (Jones, 2012, према: Majdak, 2017) наводи да су дјеца чији су родитељи у затвору задиркивана и етикетирана као другачија и као дјеца са непожељним особинама. Дјеца чији се родитељ налази у

¹ Енглеска ријеч која се користи за означавање вршњачког насиља.

затвору не доживљавају дискриминацију само од вршњака и од друге дјеце већ и од стране одраслих у комшилуку, од стране шире породице, наставника и других чланова друштва (Мајдак, 2017).

Дјеци чији се родитељи налазе у затвору потребно је пружати сталну социјалну подршку и помоћ. Ова помоћ огледа се у пружању подршке дјечи од стране чланова уже и шире породице. Ова подршка мора прије свега бити заснована на искреној комуникацији. Дјетету треба обезбиједити сигурност да може отворено говорити о својим осјећањима. Осим помоћи унутар породице, овој дјечи је, на основу процјене, потребна и стручна помоћ, најчешће од стране стручних лица (психолога, педагога, социјалног радника) запослених у надлежној социјалној служби.

Успостављање контакта

Ричардсон (Richardson, 1978, према: Hairston 1991) истиче да је очување и развој контаката са спољним свијетом централни елемент у управљању менталним здрављем затвореника. Успостављање и одржавање контакта родитеља који се налази у затвору са дјететом подједнако је важно и за родитеља и за дијете. Истраживање је показало да 85,6% затвореника који су родитељи, а који су учествовали у истраживању, одржава контакт са својом дјецом (Табела 8).

Табела 8. Процент затвореника, који су родитељи малољетне дјеце, који контактирају/не контактирају са својом дјецом

	N	Процент
Контактирају	104	85,6
Не контактирају	16	13,1
Са неком дјецом контактирају, а са неком дјецом не контактирају	2	1,3
Укупно	122	100

Студије засноване на теоријским перспективама које се баве позитивном улогом и функцијом породице током проблема са којима се суочавају појединци закључују да је породица веома битна затвореницима, а нарочито у постизању већине социјалних циљева, укљу-

чујући превенцију рецидивизма и делинквенције. Истраживање које је спровела Хеирстон (Hairston, 1991, према: Hairston, 2001), на тему затвореничких породичних веза, дало је два доследна податка: затвореници мушког пола који одржавају снажне породичне везе током издржавања казне имају веће шансе за успјех у постотпусном периоду, од оних који не одржавају везе са породицом, а они који се могу сматрати одговорним мужевима и очевима након пуштања на слободу имају веће шансе за успјех. Дод и Андерсон (Dowde & Andrewson, 1999, према: Hairston, 2001) анализирају женске преступнике и идентификују породичне варијабле као снажне предикторе за постизање успјеха у функционисању, а Слагт (Slaght, 1999, према: Hairston, 2001) је закључио да породичне везе имају значајан утицај на превенцију рецидива током условне слободе.

Пенолошка пракса показује да затвореници који су родитељи а који контактирају са својом дјецом много боље подносе живот у затвору од оних затвореника који избјегавају контакт са дјететом. Могућност да буду родитељи упркос томе што се налазе у затвору чине затворенике задовољнијим и ментално здравијим. Контакт са дјецом омогућава им да одржавају осјећај одговорности, а сам процес социјалне рехабилитације је успјешнији. Контакт са дјететом сматра се језгром социјалне рехабилитације затвореника. Контакт са дјецом смањује могућност призонизације затвореника (прихватање затворске супкултуре), а повећава могућност реинтеграције у друштво након изласка из затвора (Housck & Loper, 2002).

Иако је истраживање спроведено са затвореницима који су осуђени на казне затвора које су дуже од 6 мјесеци, аутор сматра да и кратко одсуство родитеља из породице услед издржавања казне затвора (6 мјесеци или мање) може представљати значајан фактор ризика, као кризни период, који може оставити трајне посљедице када је у питању функционисање породице, али и када су у питању интерперсонални односи њених чланова, тако да је веома важно да и ови родитељи остану у контакту са својом дјецом, да одржавају и побољшавају однос који су успоставили прије него што је родитељ дошао у затвор.

Према Закону о извршењу казни затвора, новчаних казни и мјера безбједности Црне Горе (чл. 72, чл. 81, чл. 82) и према Правилнику о кућном реду у Управи за извршење кривичних санкција (од чл. 66 до чл. 80), контакт дјетета и родитеља који се налази у затвору може се остварити на неколико начина: посјетом дјетета родитељу у затвору, путем писма, путем телефона и посјетом родитеља породици. Када се

ради о успостављању контакта употребом средстава савремене технологије, иако је то већ пракса у затворима неких развијених земаља – у Америци породица и дјеца одлазе на одређену локацију на којој је, за те сврхе, у одређеној просторији, инсталирана опрема за видео комуникацију, као и код других облика комуникације, те такозване ТВ посјете регулисане су и надгледане од стране затворске установе, а ова могућност предвиђена је за особе које никако нијесу у могућности да посјеђују чланове своје породице у затвору – у Црној Гори још не постоји та могућност.

Један од начина за одржавање контакта јесте посјета дјетета родитељу у затвору. Дијете може посјетити родитеља у затвору уколико се процијени да то није у сукобу са најбољим интересом дјетета и уколико то дијете жели. Ово је уједно и најефикаснији механизам за успостављање и одржавање квалитетног односа између родитеља и дјетета. Посјете могу распршити страхове, бити подршка међусобној везаности, подстицати суочавање са реалношћу, а могу чак и пружати добру прилику за унапређење односа. Посјете су посебно погодне за дјецу која су млађа од 8 година због степена развоја на којем се налазе – њихов степен развоја није адекватан за квалитетно успостављање контакта са родитељем путем телефона, писма или на неки други начин који није посјета. У Табели 9 видимо да је 62,7% затвореника који су обухваћени истраживањем посјеђено од стране дјецe у затвору, а и да постоји одређени број затвореника (3,3% узорка) које нека дјеца посјеђују, а нека не и то најчешће оправдавају узрастом дјетета – дјеца која су у раној фази раста и развоја, по мишљењу затвореника, нијесу у могућности препознати ситуацију боравка у затвору па родитељи са њима редовно одржавају контакт путем посјета, док то не чине са дјецом старијег узраста, већ са њима комуницирају путем телефона.

Табела 9. Процент затвореника, који су родитељи малољетне дјецe, које дјеца посјеђују/не посјеђују у затвору

	N	Процент
Затвореници које дјеца посјеђују	76	62,7
Затвореници које дјеца не посјеђују	42	34,0
Затвореници које нека дјеца посјеђују, а нека дјеца не посјеђују	4	3,3
Укупно	122	100

Међутим, само 1/3 од укупног узорка затвореника који су родитељи малољетне дјеце, а који контактирају са дјецом путем посјета, то чини редовно – 35,5% испитаника прима посјете дјеце два пута мјесечно, што се може видјети у Табели 10.

Табела 10. Учесталост контактирања затвореника, који су родитељи малољетне дјеце, са дјецом путем посјета у затвору

	N	Валидни проценат
Два пута мјесечно	29	35,5
Једном мјесечно	25	31,8
Рјеђе	26	32,7
Укупно	80	100

Многи затвореници (57,4% испитаника) сматрају да посјета затвору може бити трауматично искуство за дијете (Табела 7) и најчешће се одлучују да контакт са дјететом остварују на друге начине. Овакав њихов став дјелимично може бити оправдан тиме што затворско окружење представљају строга правила којих се морају придржавати и затвореници и посјетиоци, а која дјеца нијесу у стању лако схватити, и без потешкоћа се понашати у складу са њима. Оно што такође може застрашити дијете јесу униформисана лица, као и безбједносне провере, које неријетко могу бити непријатне или чак понижавајуће. Међутим, то не смије бити препрека у остваривању права родитеља и дјетета на посјете, већ је хуманизацијом посјете потребно смањити ниво трауматизације код дјетета.

Контакт родитеља који се налази у затвору и дјетета може се остварити и путем писма. Овакав начин комуникације је једноставан и економичан. На овај начин контакт са својом породицом најчешће остварују затвореници чија породица станује на веома великој удаљености од затвора, као и затвореници који због лоше материјалне ситуације нијесу у могућности примати посјете, нити обављати телефонске позиве. Веома мали број затвореника у Црној Гори контактира са дјецом путем писма, то чини само 2% испитаника, тачније само 3 испитаника. Утврђивање узрока оваквог понашања није било предмет овог истраживања али се, на основу пенолошке праксе, може закључити да међу овим затвореницима има оних који путем писма лакше и искреније изражавају своје мисли и осјећања, као и оних који то

чине из финансијских разлога – слање писама за њих је најјефтинији облик комуникације.

Потребно је затворенике подстицати да више користе писма као вид комуникације и указивати им на то да нека дјеца такође лакше и јасније изражавају своја осјећања у писаном облику или путем цртежа, што може бити добар почетак за ближи однос у будућности. Чак и онда када дијете не жели комуницирати са својим родитељем, путем писма та комуникација може бити једносмјерна – родитељ може слати писма свом дјетету иако од њега не добија одговор. У оваквим ситуацијама код родитеља увијек постоји нада да ће дијете једног дана одговорити на писмо и да ће се успоставити двосмјерна комуникација.

Родитељ који се налази у затвору контакт са својим дјететом може остварити и путем телефона. Систем комуникације путем телефона из затвора карактеристичан је по томе што омогућава затвореницима да упућују телефонске позиве, али не и да их примају. Позиви које осуђена лица упућују временски су ограничени, а ограничен је и број лица са којим затвореници могу комуницирати (дневно могу телефонску говорницу користити два пута по 15 минута, а могу позивати највише 10 различитих телефонских бројева). Комуницирање путем телефона веома је ефикасан начин успостављања контакта са дјететом и може се обављати свакодневно, а истраживањем је утврђено да 82,8% испитаника контактира са својим дјететом путем телефона.

Велики је проценат испитаника, 60,4%, који са својом дјецом контактирају путем телефона свакодневно (Табела 11).

Табела 11. Учесталост контактирања затвореника, који су родитељи малолетне дјеце, са дјецом путем телефона

	N	Процент
Повремено	20	19,8
Често	20	19,8
Свакодневно	61	60,4
Укупно	101	100

Међутим, нијесу сви затвореници, због лошег материјалног статуса, у могућности контактирати са својом породицом путем телефона. Затвореници који немају новца на затворском депозиту не могу обављати телефонске позиве. Трошак телефонског позива затвореника

сносиће затвор једино када је потребно да затвореник обавијести своју породицу да се налази у затвору или када му је то одобрено као вид заслужене погодности и као саставни дио третмана, у складу са правилима.

Постоји још један вид остваривања контакта родитеља који се налази у затвору са својом дјецом, а то је посјета родитеља дјечи. Овај вид контактирања са дјецом може се остварити кроз посебне погодности за затворенике које су дефинисане Законом о извршењу казни затвора, новчаних казни и мјера безбједности као *коришћење викенда у крућу уже породице* и *коришћење цијелој или дијела годишњеј одмора у крућу породице*. Према Правилнику о кућном реду у Управи за извршење кривичних санкција, затвореник може остварити право на ове погодности под условом да је у полуотвореном одјељењу затвора провео најмање два мјесеца и под условом да у задња два мјесеца није починио лакши дисциплински прекршај, односно да у задња четири мјесеца није починио тежи дисциплински прекршај. Од укупног броја испитаника 33 затвореника (26,8%) остварује право на ову врсту погодности, али не посјећују сви дјецу, већ је то чинило 27 испитаних затвореника или 21,6% укупног броја испитаника.

Закључак

Овим истраживањем утврђено је да је у просјеку сваки трећи затвореник у Затвору за дуге казне у Подгорици родитељ малољетног дјетета, док је од укупног броја дјече у Црној Гори приближно 0,3% дјече чији се родитељ налази у затвору на издржавању казне која је дужа од 6 мјесеци.

Боравак родитеља у затвору значајно утиче на родитељске компетенције, али и на развој дјече. Затворенику који је родитељ издржавања казне додатно је отежано због бриге о дјечи, како бриге о економском и социјалном статусу дјече док се они налазе у затвору тако и бриге о емоционалном статусу дјече и бриге о односу дјетета према родитељу који је у затвору. Боравак родитеља у затвору може негативно утицати на ментално здравље дјетета и на социјално понашање. Емоционална траума и потешкоће у поремећеном породичном систему могу бити праћене и стигматизацијом.

Затворенике који су родитељи малољетне дјече и њихову малољетну дјецу потребно је препознати као посебне категорије у друштву

које се суочавају са специфично тешким околностима, и са којима треба поступати организовано и систематски у циљу обезбјеђивања, прије свега најбољег интереса малољетне дјеце и смањења штетних последица када је њихов развој у питању, али и очувања и јачања ресурса њихових родитеља, како би процес реинтеграције био што бржи и безболнији и како би се вратили у заједницу као корисни, продуктивни чланови друштва и породице.

Литература

- Brkić, L. (2013). „Дјеча čiji su roditelji na izdržavanju kazne zatvora”. *Socijalna politika i socijalni rad*, Vol. 1, No.1, Lipanj, Zagreb.
- Capaldi, L. (2008). *The Relationship Between Parental Substance Abuse and the Effects on Young Children*. Social Work Theses, 14, Providence College, Providence Rhode Island. Available from: https://digitalcommons.providence.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1013&context=socialwrk_students
- Charles, P., Muentner, L. & Kjellstrand, J. (2019). “Parenting and Incarceration: Perspectives on Father-Child Involvement during Reentry from Prison”. *Social Service Review*, 93(2): 218–261, University of Chicago Press. Available from: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/703446?mobileUi=0>
- Child Welfare Information Gateway (2014). *Parental substance use and the child welfare system*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, Children’s Bureau. Available from: <https://www.childwelfare.gov/pubs/factsheets/parentalsubabuse/>
- Čudina-Obradović, M. & Obradović, J. (2003). „Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti”. *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 10, No. 1, Siječanj Zagreb.
- Ferić, I., Milas, G. & Rihtar, S. (2010). „Razlozi i odrednice ranoga napuštanja školovanja”. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena istraživanja*, 19(4–5): 621–642.
- Hairston, C. V. (1991). “Family Ties During Imprisonment: Important to Whom and For What”. *The Journal of Sociology & Social Welfare*, Vol. 8, issue 1, Western Michigan University, the College of Health and Human Services, and School of Social Work. Available from: <https://scholarworks.wmich.edu/2015.2.html>

- Hairston, C. V. (2001). *Prisoners and Families: Parenting Issues During Incarceration*. Jane Addams College of Social Work, University of Illinois at Chicago. Available from: <http://aspe.hhs.gov/hsp/prison-2home02/hairston.htm>
- Houck, K. D. F., & Loper, A. B. (2002). "The relationship of parenting stress to adjustment among mothers in prison". *American Journal of Orthopsychiatry*, 72(4): 548–558. Available from: <https://doi.org/10.1037/0002-9432.72.4.548>
- Keresteš, G., Brković, I. & Jagodić, G. (2011). „Doživljaj kompetentnosti u roditeljskoj ulozi i sukobi između roditelja i adolescenata”. *Suvremena psihologija*, Vol. 14, No. 1, Lipanj, Naklada Slap, Zagreb.
- Ljubešić, M. (2004). „Izazovi odrastanja i roditeljstvo”. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, Vol. II, No. 2, Prosinac, Kršćanski akademski krug, Zagreb.
- Majdak, M. (2018). „Zaboravljena djeca – poteškoće vezane uz zaštitu prava djece čiji su roditelji u zatvoru”. *Revija za socijalnu politiku*, 25(1): 67–83. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/197937>
- Mapson, A. (2013). "From Prison to Parenting". *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 23: 171–177, Taylor & Francis Group, LLC, District of Columbia, USA. Available from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10911359.2013.747402>
- Massoglia, M., Remster, B. & King, R. (2011). "Stigma or separation? Understanding the incarceration-divorce relationship". *Social forces*, 90: 133–55. Available from: <https://academic.oup.com/sf/article-abstract/90/1/133/2235560>
- McLanahan, S., Tach, L. & Schneider D. (2013). The Causal Effects of Father Absence Published in final edited form as: *Annu Rev Sociology*, July. Available from: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3904543/pdf/nihms547588.pdf>
- Mejovšek, M. (2002). *Uvod u penološku psihologiju*. Jastrebarsko: Naklada Slap, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb.
- Murray, J. (2005). "The effects of imprisonment on families and children of prisoners". A. Liebling & S. Maruna (Eds.), *The effects of imprisonment*, Cullompton. Available from: https://www.researchgate.net/publication/333356630_The_effects_of_imprisonment_on_families_and_children_of_prisoners.

- Profaca, B. & Buljan-Flander, G. (2009). „Podrška djetetu čiji je roditelj u zatvoru”. *Prava djece čiji su roditelji u zatvoru – zbornik priopćenja sa stručne rasprave*, Pravobranitelj za djecu, Zagreb.
- Raboteg-Šarić, Z. (2006). „Bračni status, financijske poteškoće i socijalna podrška kao odrednice roditeljske depresivnosti i odgojnih postupaka”. *Društvena istraživanja*, Vol. 15, No. 6 (86), Prosinac, Institut društvenih znanosti IVO PILAR, Zagreb.
- Sykes, G. M. (1958). *The society of captives: A study of a maximum-security prison*. New Jersey: Princeton University Press.
- Šupljika, M. (2009). „Odrastanje djeteta čiji je roditelj u zatvoru – psihologijski pregled i evropska iskustva”. *Prava djece čiji su roditelji u zatvoru*, ur. M. Gabelica Šupljika, Pravobranitelj za djecu, Zagreb.

PARENTING FROM PRISON

By Branka ŽUGIĆ

ABSTRACT

In order to identify the prisoners who are parents, and their children, as particularly vulnerable categories in prison and in society, a survey was conducted on the number of prisoners with the role of parents of juvenile children, how many children is in the society whose parents are in prison, how parents contact their children, how often children visit parents. We will try to show how parents who are in prison experience parenting and how they are implementing parental care, and how they can carry out parental care, procedures and activities while in prison. This paper will discuss the impact of the parent's stay in prison on the child as well as on the parental role of the prisoner, but also the importance that maintaining a parental role can have for both the child and the prisoner. The data obtained are presented in this paper.

Keywords: parenting, prison, child, prisoners.

Марина КОВАЧЕВИЋ ЛЕПОЈЕВИЋ
Институт за педагошка истраживања
Београд

Прегледан рад
Примљено: 11.11.2020.
Прихваћено: 7.12.2020.

ПЕРСПЕКТИВА РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА КАО ОСНОВ СИТУАЦИОНЕ ПРЕВЕНЦИЈЕ КРИМИНАЛА

Криминолози су традиционално веровали да је само мали број предиспонираних појединачно спремно да изврши кривично дело све док постоји прилика за то. На криминал се гледало као на знак личне и социјалне неприлагођености, док се данас узима за чињеницу по себи. Иако су утемељивачи ситуационе превенције криминала запажено одговорили на критику у моделу инкорпорирања технике које су примењиве на „експресивни“ криминалитет, стиче се утисак да теоретичари превенције и даље преиспитују приоритизацију рационалне перспективе у реакцији на криминалитет с обзиром на промене које се дешавају у структури криминалитета у савременом друштву. Циљ рада представља преиспитивање примарног ситуационог приступа у друштвеној реакцији на „експресивни“ злочинац. Најважнији закључци иду у правцу препознавања употребне вредности ситуационе превенције криминала у погледу великог броја кривичних дела која се сматрају „експресивним“, са тенденцијом да се опсег и прошири. Теорија рационалног избора такође се препознаје као одговарајућа основа при реаговању на крвном делу са „ограниченом“ рационалношћу.

Кључне речи: перспектива рационалног избора, ситуациона превенција, кривично дело

Увод

Концепт ситуационе превенције настаје седамдесетих година 20. века као одговор истраживача на проблеме у друштвеним одговорима на криминалитет који је тада сматрао искључиво последицом индивидуалне одговорности. С тим у вези, долази и до краха идеје

о ресоцијализацији преступника након објављивања резултата Мартинсонове студије која је изазвала велику пажњу јавности (Martinson, 1974). Аутори на основу познатих теоријских праваца нуде модел ситуационе превенције криминала као јединствени Практичан одговор на растући проблем криминала и очигледно немоћно друштво за заштиту од „патологије” појединаца. Пресудни утицај на опредељење за бављење контекстом извршења дела имали су резултати студија које су се бавиле изучавањем успешности третмана делинквената под пробацијом. Показало се да је успешност третмана у директној вези са околностима којима су делинквенти били изложени у посматраном периоду (Cornish & Clarke, 1975, према Cornish & Clarke, 2008).

У ужем смислу издваја се неколико основних теорија на којима је првобитно развијена ситуациона превенција настала, и то су: теорија рационалног избора, теорија дизајна средине, теорија рутинских активности и теорија животног стила (Clark, 1995). Међутим, како је овај правац у реаговању на криминалитет као последица научних критика унапређиван, укључује се и нешто шири опсег криминолошких теорија, поред следећих препознавања: теорија привлачења преступника, теорија сломљеног прозора и теорија о жаришним тачкама криминала (Schneider, 2015). Фелсон и Кларк (Felson & Clark, 1998) су издвојили три перспективе (пре него теорије) опортунитета: перспектива рутинских активности, перспектива образаца криминала и перспектива рационалног избора. Оне се, наиме, могу степенасто структурирати од теорије рутинских активности као најшире перспективе, која се бави условима за извршење кривичног дела на нивоу друштва, преко перспективе образаца криминала, која се бави условима за извршавање извршава локалном наном плану, до перспективе рационалног избора која се бави условима за извршење кривичног дела на нивоу криминалне ситуације. Заједно нам могу пружити одговор на то друштво и локална заједница и могу учинити да не дође до извршења кривичног дела, рачунајући на то да појединци праве изборе као одговор на потенцијал. Наведене теорије опортунитета међусобно се преплићу с тим да се као заједнички принципи који важе за све издвајају: прилика за извршење кривичног дела је генерални амбијент сваког кривичног дела; прилике за извршење распоређене су у времену и простору; прилике за извршење кривичног дела условљене су свакодневним активностима; једно кривично дело ствара услове за извршење другог кривичног дела; поједини производи стварају више прилика за извршење кривичног дела; социјалне и технолошке

промене производе нове прилике за извршење кривичног дела; прилике за извршење кривичног дела могу бити редуковане; редуковање прилика за извршење кривичног дела не користи увек на измештање криминала; и интервенције које су фокусиране на редуковање прилике за извршење кривичног дела могу имати ефекте и на ширем подручју (Felson & Clark, 1998).

Рационални избор се види као перспектива, концепт на коме почива ситуациона превенција криминала (Gilling, 1997). Посматра се криминална ситуација из угла учиниоца, односно мотиви који га наводе да изврши кривично дело у ситуацији када за то има прилику. Са перспективе рационалног избора криминално понашање је сврхисходно, рационално; доношење одлуке о извршењу кривичног дела је посебно за кривично дело; избори за извршење кривичног дела тичу се укључености и извршења кривичног дела; препознају се посебне фазе укључености у извршење кривичног дела. Генерално, укључивање теорија рационалног избора у криминологији донело је велике промене у правцу ефикасности редукације криминала. Главна претпоставка је да учинилац бар накратко мисли пре извршења дела узимајући у обзир неке бенефиције и цену кривичног дела.

Са друге стране, поставља се питање како помирити перспективу по којој је сваки злочин рационалан и диспозиционе теорије криминала.

Перспектива рационалног избора

За разумевање теорија рационалног избора у објашњењу ситуација вршења кривичних дела неопходно је разумети основне принципе Поперове (Popper) филозофије критичког рационализма (Кнеппер, 2007; Popper, 1959; Stoke, 1997). Иако Попер препознаје да је принцип рационалности људског понашања заправо оно што друштвеним наукама даје предност у односу на природне науке, не приписује му се универзални карактер (Stoke, 1997). Без обзира на то, принцип рационалности људског понашања сматра се незаобилазним делом сваке теорије (Кнеппер, 2007). Како Кнепер (2007) примећује, Поперова ситуациона логика која је превасходно коришћена у економији представља основу за разумевање ситуационе превенције криминала. Критика на рачун друштвених наука иде у смеру да треба размотрити тачке где се принцип рационалног избора сматра неуспешним и непредвиђеним, и тако много више може добити него

једноставно анализирањем ирационалног понашања. Почиње се са разматрањем проблема, предлажу се одржива теоријска објашњења, критикују предложена решења (уочавају се грешке и нуде нова решења), при чему се на последњем нивоу као резултат критике нуде решења. Попер је препознао значај конструкта „социјалне ситуације” и прогласио је фундаменталну категорију друштвених наука. Хајекова „логика избора” у економији била је инспирација за ситуациону логику. Ситуациона логика препознаје физичку средину (баријере и ресурсе) у којој појединац делује. У својој аутобиографији написано је да ситуациона анализа представља покушај генерализације методе економске теорије како би била применљива на теорију друштвених наука. Методологија ситуационе логике састоји се из четири фазе: 1. Опис ситуација (особа А налази се у ситуацији С); 2. Анализа ситуација (у конкретној ситуацији у складу с било којим понашањем Х); 3. Принцип рационалности где се разматра да ли се особе у конкретној ситуацији понашају рационално; 4. Објашњење (особа А је урадила понашање Х). Имајући у виду ситуациону логику изведену из економских наука, Гари Бекер, шездесетих година, и Роналд Кларк, седамдесетих година, применили су ситуациону логику у случајевима превенције криминала. Бекер је 1992. године добио Нобелову награду за примену макроекономског приступа у анализи криминала и нетржишном контексту генерално. Према Бекеру, особе се одлучују да изврше неку криминалну активност или не према томе да ли им се исплати, односно бенефите и цену укључивања у криминалне активности (материјална имовина, психолошка добит за друга дела). Процењује се вероватноћа да ће бити ухапшени и тежину санкције. Каже да криминално понашање такође одражава рационално размишљање и да се не разликује од размишљања просечних грађана. Поставља се питање зашто је сиромаштво повезано са већ криминалним активностима. Према Бекеру, јер више могу зарадити од бављења криминалом него легалним послом. Криминалом се претежно баве млађе особе јер им легални послови доносе много мање новца него личности са више радних искустава, при чему имају и много мање неких других прилика. То што су санкције блаже него код одраслих такође је од значаја. На крају, Бекер сматра да је могуће манипулисати стопом криминала, да она знатно опада са решеношћу институције да спроводи кажњавање и друго. Под утицајем економских теорија криминала, пошло се од претпоставке као по кривичном начину на који преступници задовољавају своје потребе за новцем, статусом, сексом,

узбуђењем и да задовољење тих потреба подразумева прављење одређених одлука и избора, што је условљено ограниченим временом и доступношћу релевантних информација.

Ако се прилика сматра кључном за одвијање криминалних радњи, онда се „рационални“ избор сматра кључним за одлуку учиниоца за вршење кривичног дела (Gilling, 1997). Према Кен Пизу (Ken Pease, 2006), полазна основа теорије рационалног избора је да приступници теже да стекну предност када бирају извршавајући кривично дело међу другим алтернативама. Њихова одлука заправо представља рационалан избор у односу на расположиво време, способност и доступност релевантних информација. Избор за вршење кривичног дела је сложен, укључује одлуку о кривичном ангажовању и одлуку о вршењу специфичног дела, што је краћи процес и усмеренији на тренутне околности. Трећи важан аспект перспективе рационалног избора је процес доношења одлука за вршење криминала и релевантне информације које се узимају у обзир варирају у зависности од врсте кривичног дела (Clarke, 1995). Рационалан избор је детерминисан и карактеристикама приступника (године, искуство), као и начином, односно фазом извршења криминалних радњи (Armitage et al., 2006). Осим тога, неформална социјална контрола сматра се веома важном када је одређење учинилаца за извршење кривичног дела у том питању. Фацитатори, физички (на пример, пиштољ), социјални (на пример, подршка у усавршавању криминалних вештина), хемијски (на пример, дрога, алохол), олакшавају извршење кривичних дела. Према томе, перспектива рационалног избора је врло сложена зато што укључује бројне варијабле, као што су време, способност, доступност информација, исплативост и друго, који се одређују за вршење дела у импулсивном маниру.

Ситуациона превенција криминала и перспектива рационалног избора

Теорија рационалног избора налази се у тесној вези са ситуационом превенцијом криминала којом се пре свега акценат ставља на микропревентивни приступ, односно заштиту физичке сигурности људи и приватних и јавних објеката. Ситуациона превенција криминала има за циљ да, са једне стране, разуме и предвиди како се мотивисани преступник, одговарајућа мета и одсуство способних чувара доводе у

везу на специфичној локацији. С тим у вези и због краткорочног домета примењених интервенција на локалном нивоу, без узимања социополитичког и културног контекста у обзир, овакав приступ се неретко сврстава у „административну криминологију” (Hayward, 2007). Културна криминологија се издваја као подручје које се бави експресивним криминалитетом, односно кривичним делима са елементима насиља (бес, нетрпељивост, узбуђење) (Hayward, 2007). Сматра се привременим решењем, које суштински не решава корене криминала за разлику од социопсихолошких програма. Као главни недостатак ситуационе превенције криминала издваја се мањак рефлексивности.

Настојећи да испитују да ли се емоције могу инкорпорирати у перспективи рационалног избора уопште, аутори су преиспитали могу ли се три аспекта пљачке – импулсивност, морална двосмисленост и „експресивност” уклопити у перспективу рационалног избора (de Hann & Vos, 2003). Главни закључак је био да се импулсивност не може посматрати као „виртуелни” избор, да се осећања попут страха, кривице и стида не могу просто неутралисати и да се између експресивности и циљева не може ставити знак једнакости. Перспектива рационалног избора не бави се временом да ли је учинилац непосредно пре извршења обавио анализу трошкова и добити, већ тиме да ли се њихово понашање може ретроспективно интерпретирати као рационално у светлу остваривања одређених интереса. Аутори сматрају да није могуће разумети и објаснити криминално понашање без обраћања пажње на то како учиниоци разумеју и тумаче извршење дела. Као и да је примереније гледати их као морална уместо „рационална” бића која желе да дају смисао свом животу (de Hann & Vos, 2003).

Погрешно се сматра (као на пример у Hayward, 2007) да учинилац при доношењу одлуке о извршењу кривичног дела разматра само монетарну, односно економску добит која произлази из остваривања циљева. Фарел (Farrell, 2010) је пример типично „експресивних” кривичних дела (џојрајдинг (јозридинг), хулиганизам, вандализовање графитима, срећно шамарање и сексуално злостављање деце) успео да објасни у контексту ситуационе превенције криминала. Увидом у цену, односно добити (нематеријалне) које прати извршење кривичних дела, стиче се утисак да су рационалне процене потенцијалног извршења веома значајне. Неке од нематеријалних добити су: уштеда времена и енергије, узбуђење, осећај контроле и моћи над другима, осећај слободе и контроле над својим поступцима, пораст самопоуздања, сексуално задовољавање и друго. Цена за учињено кривично

дело такође може бити нематеријална, као пример: физичко, психолошко и емоционално трошење енергије, стид, кајање, кривица, негативно вредновање од стране значајних особа. Људи доносе одлуке између криминалног понашања и некриминалних алтернатива. Понекад су такве одлуке брзе и импулсивне. Кривична дела могу бити извршена рационално или са ограниченом рационалношћу. Појам ограничене рационалности дуго се већ користи у криминологији. Утемељио га је Херберт Симпсон (Herbert Simpson) (Campitelli & Gobet, 2010). Према томе, лоше и неадекватне одлуке, вођене емоцијама, које су „ирационалне“, уклапају се у перспективу рационалног избора и могу бити препознате као: интуитивне и импулсивне одлуке („нисам размишљао о идеји“), „неинформисане“ одлуке („нисам знао да имају видео надзор“) и емоционалне и одлуке услед замагљене свести („нисам јасно мислио“) (Farrell, 2010).

На примеру ситуационог модела превенције сексуалне злоупотребе деце уочава се неопходност комплетних примарних различитих интервенција (Kovačević Lepojević & Gutvajn, 2020). Модел ситуационе контроле сексуалне злоупотребе деце у образовно-васпитним установама представљен је као додатан модел заштите друштва који је истовремено усмерен и на контекст, учиниоце и жртве. Неке од техника ситуационе контроле сексуалне злоупотребе деце у образовно-васпитном контексту у правцу повећања напора учинилаца су: оснаживање мете (на пример, оснаживање рањивих група деце), контрола приступа (на пример, предвиђање процедура за посетиоце у вртићима, школама, ученичким домовима), одвлачење потенцијалних учинилаца (на пример, успостављање правила да наставници не комуницирају са ученицима путем приватних телефона или и-мејлова). Процедуре формалног надзора (на пример, видео надзор) требало би да повећају ризик за преступника да буде ухваћен. Контрола провокације представља идентификовање и отклањање ситуационих окидача (на пример, предвиђање ношења школских униформи). Редуковање оправдања подразумева технике којима се предвиђа одговорност свих актера, персонализују жртве, успостављају правила и разјашњавају последице (на пример, едукативне кампање, забрана употребе алкохола) (Kovačević Lepojević & Gutvajn, 2020).

Закључак

Главни закључак односи се на то да је инсистирање на проучавању рационалне перспективе потенцијалних извршилаца кривичног дела у склопу ситуационе превенције криминала сасвим оправдано. Отпор који су стручњаци из области криминологије имали према ситуационој перспективи у друштвеном одговору на криминал замагљена је тиме што су се криминолози претежно опредељивали да се баве контекстом, мање извршиоцима и жртвама. Даље, уочава се претерана поларизација у друштвеној реакцији на криминалитет тако што се, са једне стране, сврстава ситуациона превенција криминала, а, са друге, социопсихолошки програми превенције и третмана. Могло би се рећи да је то крајње некорисно с обзиром на то да су ове две перспективе међусобно компатибилне. Комплементарном систематичном примени ситуационог приступа и социопсихолошких интервенција несумњиво добијамо на ефикасности друштвених реакција на криминалитет.

Литература

- Armitage, R., Clarke, R., Pease, K., Savona, E., Montauti, M., Di Nicola, A. (2006). *Definition of final crime risk assessment mechanisms to measure risk of theft of electronic product and proof them against theft*. Milan: Universita Cattolica del Sacro Suore.
- Campitelli, G. & Gobet, F. (2010). "Herbert Simon's Decision-Making Approach: Investigation of Cognitive Processes in Experts". *Review of General Psychology*, 14(4), 354–364.
- Clark, R. (1995). "Situational Crime Prevention". *Crime and Justice*. 19(1), 91–150.
- Clarke, R.V., & Eck, J. (2003). *Becoming a Problem-solving Crime Analyst*. London: Jill Dando Institute of Crime Science.
- Cornish, D. B., & Clarke, R. V. (2008). "The rational choice perspective". In R. Wortley & L. Mazerolle (Eds.), *Environmental Criminology and Crime Analysis* (pp. 29–62). Devon: Willan publishing.
- Felson, M., & Clarke, R. V. (1998). "Opportunity makes the thief". *Police Research Series, paper*, 98(1–36), 10.

- Farrell, M. (2010). "Theory and Poisoning Contexts". In *Criminology of Poisoning Contexts* (pp. 19–43). Palgrave Macmillan, Cham.
- De Haan, W., & Vos, J. (2003). "A crying shame: The over-rationalized conception of man in the rational choice perspective". *Theoretical Criminology*, 7(1), 29–54.
- Gilling, D. (1997). *Theory, policy and politics*. London and New York: Routledge.
- Hayward, K. (2007). "Situational crime prevention and its discontents: rational choice theory versus the 'culture of now'". *Social Policy & Administration*, 41, 3: 232–50.
- Knepper, P. (2007). "Situational logic in social science inquiry: From economics to criminology". *The Review of Austrian Economics*, 20(1), 25–41.
- Kovačević Lepojević, M., & Gutvajn N. (2020). "Changes in social reaction to child sexual abuse: toward situational control in educational setting". *Kultura polisa*, 3.
- Martinson, R. (1974). "What works? Questions and answers about prison reform". *The Public Interest*, 35, 22–54.
- Pease, K. (2006). "Rational choice theory". In E. McLaughlin and J. Muncie, *The Sage Dictionary of Criminology*. London: Sage.
- Popper, K. (1959). *The logic of scientific discovery*. London and New York: Routledge.
- Schneider, S. (2015). *Crime prevention: theory and practice*. Boca Raton: Taylor & Francis Group.
- Stokes, G. (1997). "Karl Popper's political philosophy of social science". *Philosophy of the Social Sciences*, 27(1), 56–79.

PERSPECTIVE OF RATIONAL CHOICE AS A BASIS OF SITUATIONAL CRIME PREVENTION

By Marina LEPOJEVIĆ KOVAČEVIĆ

ABSTRACT

Criminologists have traditionally believed that only a small number of predisposed individuals are willing to commit a crime if there is an opportunity to do so. Crime was a sign of personal and social maladapt-

tation, while nowadays it is taken for granted. Although the founders of situational crime prevention have responded to criticism and incorporated into the model techniques applicable to “expressive” crime, it seems that prevention theorists continue to question prioritizing rational perspectives in response to crime considering changes in crime structure in modern society. The aim of this paper is to consider the applicability of situational prevention of “expressive” crime. The most important conclusions go in the direction of recognizing the use value of situational crime prevention in relation to many crimes that are considered “expressive”, with a tendency to expand. Perspective of rational choice is also recognized as an appropriate basis for responding to criminal acts with limited rationality.

Keywords: rational choice perspective, situational prevention, crime.

Нада РАДУШКИ*

Прегледан рад

Примљено: 29.12.2020.

Прихваћено: 10.01.2021.

СОЦИЈАЛНА УКЉУЧЕНОСТ РОМА У СРБИЈИ – СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ**

У раду се проучава положај, демографске и социо-економске карактеристике, законска регулатива и могућности социјалне интеграције ромске националне заједнице у Србији. Роми су бројчано најзначајнија (после мађарске) национална мањина, али се у поређењу са другим етничким заједницама налазе у најлошијем економском, социјалном, културном и политичком положају, суочени са неразумевањем, дискриминацијом, бројним предрасудама и стереотипима. У Србији постоји обиман каталог права која могу уживати припадници свих, па и ромске националне мањине, али је проблем што Роми немају довољно капацитета да их остваре, а често нису ни довољно упознати с правима која имају, па их и не остварују. Друштвена интеграција Рома, упркос проблемима који прате ову етничку заједницу, несумњиво је веома важна у циљу побољшања њиховог материјалног и друштвеног статуса. У протеклом периоду донети су бројни закони и стратегије које имају за циљ стварање услова за социјалну укљученост Рома у све сфере друштва, а области кључне за побољшање њиховог социо-економског положаја су: образовање, запошљавање, становање, здравство и социјална заштита.

Кључне речи: Роми, положај, законска регулатива, социјална укљученост, Србија

* Др Нада Радуски, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд, Република Србија; e-mail: nadaraduski@gmail.com

** Рад је део пројекта „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција“, финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (број 179009).

Увод

Роми представљају бројчано релевантну националну мањина у Србији, али су по свим другим показатељима (социјалним, економским, демографским и другим) у врло неповољном и маргинализованом положају, нису довољно интегрисани у друштво и укључени у социо-културне и економско-политичке процесе. Припадници ромске етничке заједнице, као високо депривирана социјална група, чине праву парадигму социјалне искључености и озбиљан изазов за социјалну и мањинску политику Србије. Мада је у претходној деценији одређеним мерама, државним политикама и стратегијама доста урађено на унапређењу положаја Рома, и даље је присутан огроман јаз између ромског и осталог становништва, они су на најнижој лествици друштвене хијерархије, вишеструко маргинализовани, суочени са бројним негативним стереотипима и предрасудама, великом етничком дистанцом, необразованошћу, незапосленošћу и сиромаштвом.

Србија је на путу евроинтеграција и прикључења Европској унији у обавези да поштује мањинска права, па је с тим у вези отворила и питање изградње нове мањинске политике и демократских институција за заштиту свих, па и ромске националне мањине. У нормативном смислу, правне и институционалне основе за регулисање положаја и интеграцију националних мањина постављене су почетком 21. века ратификовањем међународних докумената, усвајањем великог броја конвенција, повеља, закона и стратегија, али то је само први корак на путу ка стварном решавању бројних и нагомиланих проблема ромске етничке заједнице и пуне укључености у све сфере друштвеног живота (Novak, 2004).

Социо-демографске особености Рома

Мултиетничка и мултикултурална обележја савремених европских друштава карактеристична су и за Србију у којој живе бројне етничке заједнице изразито диференциране по демографским, економским, социјалним, културним, историјским и другим карактеристикама. Роми су по бројности релевантна национална мањина у Србији, али се по свим другим обележјима налазе на најнижој лествици друштвене хијерархије. Због сталних миграција, специфичног начина живота, положаја и етно-културних особености заслужују посебну

пажњу и интердисциплинарна истраживања. Етнодемографске промене у популационом кретању и социо-економске, историјске и етнографске особености указују на специфичан развитак и друштвени положај ове националности.

По последњем попису 2011. године, регистровано је 147.600 Рома, што чини 2,1% у укупној популацији, и налазе се на трећем месту у етничкој структури Србије (после Срба и мађарске мањине) (Raduški, 2013: 16). Међутим, статистичка евиденција о Ромима често је непоуздана, односно њихов број знатно је већи него што показују званични пописни подаци. Због тога би, поред резултата добијених из пописа становништва, државни органи требало при креирању јавних политика да користе и друге изворе података (анкете, процене, независна истраживања и др.). Иако је популациони развитак Рома детерминисан пре свега природном компонентом (висок природни прираштај), сталне промене приликом декларисања о националној припадности (тзв. етничка мимикрија) имале су често пресудни утицај на демографску динамику, као и на губљење или прикривање сопственог етничког идентитета.

Роми су демографски млада популација, просечна старост износи 28,3 године (општа популација 42,2 године), трећина становништва млађа је од 15 година, док је удео старих врло низак (4,0%). Одликује их изнадпросечна стопа фертилитета, што је главна детерминанта њихове младе старосне структуре и ниске опште стопе морталитета (око 7 промила), двоструко нижом у односу на укупну популацију. Међутим, анализа смртности по старости и полу показује да имају највеће специфичне стопе смртности, како у поређењу са већинским тако и са свим другим националностима, и то у свим старосним кохортама, а највеће код морталитета одојчади (око 13 промила), преко два пута вишу од просечне. Низак морталитет (због младе старосне структуре) и висок наталитет има за последицу позитивну и високу стопу природног прираштаја као главне компоненте раста ромске популације.

Образовна и економска структура припадника ромске мањине, условљена бројним факторима различите природе, изразито је неповољна. Иако су у последњем међупописном периоду (2002–2011) забележени позитивни трендови, највеће стопе неписмености и даље имају припадници ромске националности (15%), што је у односу на просек за општу популацију (2%) знатно више, при чему су полне дистинкције битно изражене (код жена 21,2% наспрам 8,8% код мушкараца) (Republički zavod za statistiku, 2014). У квалификационој струк-

тури, преко половине ромске популације старије од 15 година (54%) чине нешколована лица (лица без школе и лица са непотпуним основним образовањем) док је, на пример, проценат лица са факултетском дипломом готово занемарљив (0,3%). Истовремено, број и удео радно активних и запослених лица је низак, док је удео издржаваних (деца, домаћице) висок, што све има бројне негативне импликације на радни и демографски потенцијал припадника ромске националне мањине. Када се говори о економским одликама Рома, важан је и податак да у структури прихода ромских домаћинстава преко једне четвртине (27,6%) чине социјална примања (Ђурић, Tanasković, Vukmirović, Lađević, 2014: 145)

Функционална неписменост и лоша квалификациона структура, као и савремени начин производње, односно иновациони технолошки токови за које Роми нису припремљени, узроци су високог удела незапослених, али и свеприсутна отворена или прикривена дискриминација приликом запошљавања чак и када имају потребне квалификације (Simić, 1996). Роми су незапослени зато што су без образовања и често дискриминисани, а сиромашни јер су незапослени или обављају најмање плаћене послове, што све води у зачарани круг сиромаштва и беде који није лако прекинути (Mitrović, 1996: 330). Суморну слику о ромском народу допуњују и подаци из сфере становања будући да већином живе у неформалним насељима која карактеришу лоши хигијенски услови, правно нерегулисан статус, недовољна опремљеност инфраструктуром, при чему су неретко суочени и са немогућношћу добијања социјалне помоћи јер не знају или немају основне информације о начину (процедури) реализовања тих права (Јакшић, 2002). На социјални положај и остварење мањинских права (нпр. употреба матерњег језика и писма) утиче и просторна дисперзивност, што је основна карактеристика територијалног размештаја Рома за разлику од оних националности које одликује концентрација, компактност и етничка већина у појединим општинама Србије. Од посебне важности за проучавање развитка и положаја Рома је матерњи језик, као најважнија детерминанта националног идентитета, с обзиром на то да су емпиријска истраживања показала изражену алтерофонију, односно да готово једна трећина (29,8%) сматра да им је матерњи језик српски, а не ромски, што води ка асимилацији и губљењу језичког и културног идентитета.

Познавање демографске слике и популационе динамике, бројности, социо-економских структура и просторне дистрибуције примарно је за боље разумевање ромске популације, као и за покретање активности на решавању многобројних проблема, што подразумева и сузбијање дискриминације, сиромаштва, родне неравноправности, смањење великих дистинкција између ромског и осталог становништва, политичко учешће и представљање, као и ефикасно спровођење мера афирмативне акције за побољшање њиховог положаја у најважнијим сферама, а пре свега у области становања, образовања, запошљавања и здравства.

Нормативни оквир заштите ромских мањинских права

На националном нивоу постоји обиман каталог права која могу уживати припадници свих, па и ромске националне мањине, а која су утемељена и гарантована у Уставу Републике Србије (2006). Поред уставних решења, у Србији је 2002. године донет први Закон о заштити права и слобода националних мањина (*Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, 2002*) као најважнији правни акт који забрањује дискриминацију по било ком основу, обезбеђује равноправност између већинске нације и припадника мањина, као и посебне мере за њихову заштиту. У том контексту треба истаћи да је ромској националној мањини посвећена посебна пажња са циљем да њихово институционално унапређење, односно добијање статуса националне мањине буде праћено побољшањем њиховог положаја и одговарајућим програмом социјалне интеграције у друштво. Предузимање посебних афирмативних мера у корист ромске мањине, која је дуго била лишена многих права, представља значајну новину у српском законодавству. Од велике је важности и Закон о службеној употреби језика и писма (*Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, 2010*), којим је предвиђено да ако удео припадника неке мањине у укупном становништву локалне самоуправе достиже 15% (по резултатима последњег пописа), језик и писмо те националне мањине уводи се у службену употребу. Међутим, овакво нормативно одређење отежава службену употребу ромског језика и писма, јер иако су по бројности релевантна мањина у Србији, због просторне дисперзивности, Роми не остварују то право нити у једној јединици локалне самоуправе. Органи власти могу да предузимају мере у циљу обезбеђења равноправности између

мањина и већинске нације, али се у пракси то до сада није чинило са образложењем да ромски језик није стандардизован. У оквиру правне регулативе од подједнаког значаја је и Закон о Националним саветима националних мањина (Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, 2009) на основу кога је формиран Национални савет ромске националне мањине који заступа Роме у области образовања, информисања, културе и службене употребе језика и писма. Инклузија Рома стављена је у први план и у бројним владиним документима, као што је Стратегија за родну равноправност (2016–2020) која препознаје Ромкиње као рањиву групу посебно изложену ризику вишеструке дискриминације, предлаже мере за веће учешће Ромкиња у политичком и јавном животу, као и мере подстицања родне равноправности, толеранције и борбе против предрасуда и стереотипа.

Основни предуслови за боље укључивање Рома у друштво створени су доношењем до сада најзначајнијег документа – Стратегије за унапређење положаја Рома 2009–2015 (Strategija za unapređenje položaja Roma 2009–2015, 2009), чијим усвајањем је започета реализација међународне иницијативе под називом Декада за инклузију Рома 2005–2015, која је обухватила четири приоритетне области: образовање, запосленост, становање и здравствену заштиту.¹ Примену ове Стратегије регулишу Акциони планови за њено спровођење (2009–2011 и 2012–2014) који детаљно разрађују мере и активности, финансијске потребе, одговорности и обавезе државних органа. Србија се обавезала да у циљу унапређења статуса Рома приоритетно у обзир узме сиромаштво, дискриминацију и родну равноправност.²

Влада Републике Србије оформила је Савет за побољшање положаја Рома, затим, пет министарстава је поставило саветнике за инклузију Рома, а у преко 50 општина запослени су координатори за ромска питања, педагошки асистенти и ромске медијаторке у

¹ Иначе, Стратегија 2009–2015 је уређивала 13 области: образовање, услови становања, запошљавање, расељена лица, повратак по основу Споразума о реадмисији, лични документи, социјално осигурање и социјална заштита, здравствена заштита, положај жена, информисање, култура, политичко учешће и представљање, дискриминација и сродна питања.

² Основни принципи и вредности на којима почива ова Стратегија подразумевају: поштовање, заштита и испуњавање законских права Рома; пуно и ефикасно укључивање Рома у све области друштвеног живота; поштовање, признавање и промоција различитости; једнаке могућности засноване на једнаким правима; родна равноправност; спречавање и борба против свих облика дискриминације и спровођење мера афирмативне акције.

здравству. Да би се успешно оствариле препоруке и приоритети предвиђени Стратегијом, потребна је координирана активност и сарадња свих институција, како на нивоу Србије тако и на нивоу аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе.

Нажалост, спровођење Стратегије и постигнути резултати нису створили неопходне претпоставке за друштвену интеграцију Рома, за смањење сиромаштва, постизање суштинске једнакости, побољшање положаја и смањивање разлика које постоје између припадника ове мањине и осталог становништва. Због тога, Влада Србије 2016. године доноси нови стратешки документ Стратегију за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Србији за период од 2016. до 2025. године (Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine, 2016), а основни циљ је стварање услова за социјалну укљученост – смањење сиромаштва и елиминисање дискриминације ромске заједнице. У Стратегији је истакнуто пет приоритетних области кључних за побољшање социо-економског положаја и већу интегрисаност Рома у све сфере друштва, а то су: образовање, запошљавање, становање, здравство и социјална заштита.

У области образовања у претходној деценији уведене су одређене мере, као и мере афирмативне акције (тзв. позитивна дискриминација) са циљем да се повећа доступност образовања за децу, младе и одрасла лица, као и да се образовање прилагоди специфичним образовним потребама Рома. Иако је остварен одређени напредак у тој области, подаци показују да су проблеми у образовању Рома и даље присутни, а кључна су три: недовољна укљученост деце у предшколско васпитање, проблем раног напуштања осмогодишњег образовања (тзв. ромски синдром), као и мали број оних који настављају школовање, односно прелазе у средњу школу. У претходном периоду створена је правна основа за ангажовање и финансирање педагошких асистената, што је допринело већем обухвату Рома школовањем, али је неопходно повећати број асистената и јасно дефинисати статус и критеријуме за њихово ангажовање

Када је реч о већој запослености и бржем решавању проблема незапослености Рома, држава је у протеклом периоду предузела одређене мере, па тако, припадници ромске националне мањине имају приоритет, а послодавци за запошљавање Рома добијају одређене субвенције. Упркос томе, показала се недовољна спремност послодаваца да запосле или да на било који начин радно ангажују Роме, а узроци су бројни, од економских фактора до дискриминације, предрасуда и

стереотипа којима су изложени. Циљ Стратегије је повећати учешће радно способних (15–64 године) на формалном тржишту рада путем одређених мера, као што су развијање и спровођење програма информисања и едукације о запошљавању, формирање и стално ажурирање националне базе података о незапосленим Ромима, разни видови преквалификација и друго.

Програми и акције који су спровођени у протеклој деценији према Закону о социјалном становању (2009) често нису били добро осмишљени па нису обухватили стамбено угрожене Роме или су пак грађене изоловане стамбене јединице, што је водило њиховој додатној просторној сегрегацији. Због тога је број Рома уселиених у станове за социјално становање врло низак јер велики број није ни упознат са оваквим начином решавања стамбеног питања. Треба рећи и да се расељавање неформалних ромских насеља често спроводило кроз принудна исељавања, али проблем представља и неприхватање већинске популације да се Роми доселе у њихов крај (комшилук). Зато је важно израдити и усвојити акционе планове за унапређење услова становања, донети адекватне мере у јединицама локалне самоуправе, као и направити базу података о ромским насељима и стамбеним објектима.

У области здравства, увођење здравствених медијатора сматра се најуспешнијом мером јавних политика јер су значајно допринели доступности здравствене заштите и побољшању здравља Рома. С тим у вези, посебан циљ Стратегије је значајније унапредити здравље ромског становништва, боља информисаност и приступ здравственим услугама, као и пуно остваривање права на здравље у здравственом систему Србије. Посебно су апострофирани проблеми као што су нередовне вакцинације код деце, рано ступање у сексуалне односе и рано склапање формалних или неформалних брачних заједница, не постоји планирање породице, а честе су и нестручне интервенције у вези са прекидом трудноће.

У домену социјалне заштите, компликоване административне процедуре најчешћи су разлог за неподношење захтева Рома за добијање социјалне помоћи. Проблем генерално представљају и подаци о корисницима услуга социјалне заштите који се званично не прикупљају, а недостају и механизми за редовно праћење инклузије Рома у друштво. Зато је у наредном периоду неопходно унапредити приступ услугама социјалне заштите, бољу доступност новчане помоћи ради смањења сиромаштва, као и повећање социјалне укључености

Рома у локалној заједници. Од значаја је предузети мере како би се побољшао систем социјалне помоћи за децу са инвалидитетом, односно за њихове породице, већа новчана давања за дечији додатак и туђу помоћ и негу, али и обезбедити редовно прикупљање података у циљу пружања јасне слике о реализацији права припадника ромске мањине у области социјалне заштите (Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine, 2016: 85).

Друштвена укљученост ромске националне мањине

У оквиру актуелних глобализацијских и интеграционих процеса националне мањине се боре за очување свог националног идентитета, побољшање положаја и остварење мањинских права, као и против мање или више изражених трендова асимилације. С тим у вези, пред највећим изазовима и проблемима почетком 21. века налазе се припадници ромске националности који нису довољно интегрисани у друштво и укључени у социо-културне и економско-политичке процесе. Интеграција Рома у друштво има низ тешкоћа специфичних за ову етничку заједницу, али је друштвена интеграција неопходност у циљу побољшања њиховог материјалног и друштвеног положаја. Важно је нагласити да то не значи асимилацију, већ очување сопственог националног идентитета, верских, језичких и културних особености уз истовремено пуну и успешну адаптацију у друштвену заједницу.

Мада је ромска национална мањина у правно-политичком смислу равноправна са другим мањинским заједницама, процес прикривене дискриминације и сегрегације, а нарочито бројне предрасуде према њима присутне су и данас. Роме је лако препознати у концепту социјалне искључености,³ јер се они налазе на најнеповољнијим друштвеним позицијама, на самом дну друштвене лествице и као такви представљају најугроженију мањинску заједницу у Србији. Колика је искљученост ромске националности може се посматрати преко

³ Појмови „сиромаштво“ и „маргинализација“ све чешће се у стручној литератури, али и у средствима масовних комуникација замењују термином „социјална искљученост“. Иако не постоји широко прихваћена, ни конзистентна дефиниција овог појма, ипак се подразумева да се ради о једном сложеном, вишедимензионалном концепту који подразумева, поред уобичајене материјалне ускраћености, и многе друге препреке које стоје на путу друштвене реализације појединаца и друштвених група.

социјалне дистанце према њима, која је одличан показатељ дискриминације Рома у нашем друштву. Спадају у ред оних националних мањина према којима је изражена највиша дистанца на свим друштвеним односима. Избегавање контаката, манифестована или латентна етничка дистанца један је од битних показатеља неприхватања ове заједнице, јер само мали број спреман је да прихвати Роме као суседе, да им дете седи у истој клупи са ромским дететом и слично. Али, и Роми су свесни да их други не прихватају, па „бирају” своју изолацију, што је одувек спречавало њихову адаптацију и интеграцију (Јакшић, 2002а: 333–342). Проблем интеграције није могуће брзо и једноставно решити због бројних међусобно условљених фактора, а кључни су етнокултурне специфичности Рома и однос средине према њима, манифестован кроз економску, политичку, просторну и културну маргинализацију. С тим у вези, не доводећи у питање потребу веће укључености у друштво и неприхватљивост асимилације Рома, намеће се став да је пуна и одржива интеграција, подједнако као и потпуна асимилација у постојећим социо-економским, политичким и културним условима, тешко остварива. Без суштинских промена у друштву, смањења етничке и социјалне дистанце и еманципације већинског становништва, али и без корених промена код самих Рома, њихова пуна интеграција није реална и одржива на дужи рок. С друге стране, управо због аутентичних етничких особености, специфичног начина живота, вредносног система, културних образаца, сталних миграција и других фактора, тешко је говорити и о могућности потпуне (добровољне или присилне) асимилације Рома (Raduški, 2015: 200).

На путу ка Европској унији, Србија је већ у току процеса приступања имала обавезу да изради Меморандум о социјалној укључености. Републички завод за статистику спровео је SILC (Statistics of Income and Living Conditions) анкету, на узорку од осам хиљада домаћинстава, преко које се прикупљају стандардизовани показатељи социјалне укључености за све земље чланице ЕУ (као и за земље које су у процесу прикључивања), а поред тога и национално специфичне показатеље друштвене искључености. На основу резултата овог истраживања могли су се пратити ефекти предузетих мера за повећање друштвене укључености, као и за израду националних акционих планова. У овом контексту интересантно је подсетити да је током 2009. године Србија председавала Декадом Рома и тада је на иницијативу и уз финансијску подршку УНДП сачињен Мониторинг оквир за праћење друштвене укључености ромске популације у

четири приоритетне области (образовање, запошљавање, становање и здравље) (Koprivica, Komatina, 2009). С друге стране, када говоримо о делотворности концепта „социјалне искључености/укључености”, морамо да приметимо да је дефинисан веома широко и шаролико, како у научној и стручној литератури тако и у међународним и националним документима. Недовољно јасно дефинисан концепт, препуштен слободној истраживачкој процени при избору индикатора, доводи до презасићења бројним показатељима различитог квалитета, што у коначном скору проузрокује значајне методолошке проблеме – у првом реду неупоредивост, па самим тим и неупотребљивост добијених података (Raduški, Komatina, 2013a: 103).

Стратегијама за унапређивање положаја Рома у Републици Србији и Акционим плановима за дефинисане области створени су одређени предуслови за потпуније укључивање ромске мањине у друштвени живот Србије. Мора се признати да има помака у многим областима, али такође и да нема довољно одговорности, професионалности и хармоничности у раду оних институција које су предвиђене за успостављање механизма и праћење друштвене укључености Рома. Проблем је и што припадници ромске мањинске заједнице немају капацитет да остваре права која им стоје на располагању, а често нису ни довољно упознати с правима која имају, па их и не реализују (Forum za etničke odnose, 2014).

У циљу социјалне укључености ромске мањине у подједнакој мери је важна еманципација Рома, али и еманципација свих грађана Србије. Неопходан предуслов за еманципацију ромске популације је побољшање њиховог материјалног положаја, што је основ за почетак напуштања „културе сиромаштва”, која је извор стереотипа и предрасуда према њима. Истовремено, ништа лакши, ни мање захтеван задатак није ни еманципација грађана Србије, при чему та два процеса треба да делују синергетски и да се међусобно подржавају. За једно хумано друштво потребно је прихватање идеје мултиетничности и мултикултурализма, одговорности државе и већинског становништва за мањине. Тек када је већински народ спреман да прихвати припаднике мањина на сваком од могућих положаја у друштву, оно што важи *de jure* приближило би се стању које *de facto* постоји. У међувремену, државне институције и цивилни сектор треба да решавају конкретне проблеме у циљу смањења општег нивоа неправедности (Gavrilović, Petrušić, 2011: 430). Треба имати у виду и да се сам вредносни систем мења много спорије, то је дуготрајан процес на

коме морају истрајавати бројни друштвени актери да би резултирао смањењем дискриминације, стереотипног мишљења и предрасуда у односу на мањинске заједнице у Србији, а посебно у односу на Роме.

На крају, битно је рећи да се постојећа правна регулатива у Србији континуирано унапређује у циљу постизања свих облика равноправности и представља значајан, али тек један од корака на путу остваривања друштва са ниским нивоом дискриминације уопште, па и оне по основу националне припадности. Међутим, равноправан третман не значи идентичан третман. Да би било делотворно, начело равноправности допушта (или чак захтева) различито поступање према припадницима ромске националне мањине која је у тешком положају због пређашње дуготрајне и системске дискриминације како би им се на равноправној основи осигурало уживање свих права која имају остали чланови друштва, при чему формална равноправност често није довољна да гарантује потпуну равноправност, па су потребне конкретне политичке мере са тим циљем (OEBS, 2012). Зато, положај ромске националне мањине данас представља изазов концепту толеранције, једнакости и демократичности, као и ефикасности у спровођењу државне мањинске и социјалне политике.

Закључак

По питању социо-економског положаја, Роми су и даље маргинална друштвена група, препознатљива по екстремној незапослености, необразованости, социјалној сегрегацији, гетоизираности и свеукупној обесправљености, а то ће и остати све док се не створе услови за практично побољшање њиховог материјалног положаја и интеграцију у укупне друштвене токове. Упркос учињеним корацима у правно-нормативном смислу и напретку у решавању одређених проблема (нпр. добијање личних исправа), уочавају се систематски проблеми у области социјалних и образовних права, као што су: приступ социјалним становима, сегрегација у процесу образовања, негативна пракса принудних исељења коју спроводе надлежни државни органи и неадекватан приступ систему здравствене заштите. Важно је истаћи и неопходност доследнијег спровођења донетих мера, што је у надлежности државних органа, али уз веће учешће припадника ромске заједнице, невладиних и хуманитарних организација како би заједнички деловали у правцу унапређења друштвене инклузије и како би

се превазишли векови неписмености, сиромаштва и маргинализације Рома. Управо је најновија Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Србији више него добар основ за то, али уз претпоставку постизања знатно бољих резултата на њеном спровођењу у свим кључним областима друштва. При томе, квалитетна правна регулатива је само прва степеница на путу ка стварном решавању мањинских проблема и заштити мањина у Србији, а посебно ромске као најугрожене и највише дискриминисане националне заједнице, што је, између осталог, битан и неопходан услов за улазак Србије у Европску унију.

Литература

- Gavrilović, D. i Petrušić, N. (2011). „Međunacionalni odnosi i zaštita manjinskih prava u Srbiji”. *Migracijske i etničke teme*, 03/31–49.
- Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović, D. i Lađević, P. (2014). *Etnokonfesiionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2002). Beograd: Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica.
- Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (2009). <http://www.bgcentar.org.rs/zakoni-republike-srbije/>; (pristupljeno 7.6.2020).
- Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma (2010). *Službeni glasnik RS*, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05 i 30/2010.
- Jakšić, B. (2002). *Ljudi bez krova*. Beograd: Republika.
- Jakšić, B. (2002a). „Romi između diskriminacije i integracije”. *Filozofija i društvo*, 19/333–341.
- Koprivica, I. i Komatina S. (2009). *Decade Monitoring Framework in Serbia*. Belgrade: UNDP.
- Mitrović, A. (1996). „Položaj Roma u društvu”. U: Macura M. i Stanovčić V. (ured.), *Položaj manjina u SR Jugoslaviji*. Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 19, 325–334.
- Novak J. (2004). „Romska zajednica i međunarodne institucije: tek relativan uspeh zaštite ljudskih i manjinskih prava”. *Migracijske i etničke teme*, 04/33–49.
- OEBS (2012). *Ljubljanske smernice za integraciju raznolikih društava*. Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Kancelarija visokog komesara za nacionalne manjine, Hag, 11.

- Raduški, N. (2013). „Romska nacionalna manjina u Srbiji – popis 2011”. *Socijalna misao*, 02/11–22.
- Raduški, N. i Komatina, S. (2013a). „Društvena inkluzija Roma kao izazov za socijalnu politiku Srbije”. *Socijalna politika*, 03/93–11.
- Raduški, N. (2015). *Identitet i integracija Roma u Srbiji*. Beograd: Institut za političke studije.
- Republički zavod za statistiku (2014). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji – Osnovni skupovi stanovništva – podaci po regionima, knjiga popisa 18. Beograd: RZS.
- Simić, Đ. (1996). „Školovanje i obrazovanje kao uslov socijalne-društvene promocije Roma”. U: Macura M. i Stanovčić V. (ured.), *Položaj manjina u SR Jugoslaviji*. Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 19, 277–290.
- Strategija za unapređenje položaja Roma 2009–2015 (2009). *Službeni glasnik RS*, 27/09.
- Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine (2016). *Službeni glasnik RS*, 05, broj: 90-1370/2016-1
- Forum za etničke odnose (2014). *Manjinska politika i integracija u Srbiji*. Beograd: FEO.

SOCIAL INCLUSION OF ROMA IN SERBIA – SITUATION AND PERSPECTIVES

By Nada RADUŠKI

ABSTRACT

The paper studies the position, demographic and socio-economic characteristics, legislation and possibilities of social integration of the Roma national community in Serbia. The Roma are numerically the most important national minority in Serbia (after Hungary), but compared to other ethnic communities they are in the worst economic, social, cultural and political position, faced with misunderstanding, discrimination, numerous prejudices and stereotypes.

In Serbia, there is an extensive catalog of rights that can be enjoyed by members of all national minorities, including Roma, but the problem is that Roma do not have enough capacity to exercise them, and are often not sufficiently familiar with the rights they have. Despite the problems that accompany this ethnic community, the social integration of the Roma is undoubtedly very important in order to improve their material and social status. In the past period, numerous laws and strategies have been adopted that aim to create conditions for the social inclusion of Roma in all spheres of society. However, the key areas for improving the socio-economic position of the Roma are: education, employment, housing, health and social protection.

Having in mind that, according to the generally accepted opinion of the scientific and expert public Roma are the most vulnerable minority community in Serbia, concentrated on the most adverse social positions, they are a real paradigm of social exclusion. The Roma minority represents a serious challenge to the social policy of the Republic of Serbia on their way to their European integration, as well as to its own emancipation of more equitable and humane society.

Keywords: Roma, status, legislation, social inclusion, Serbia.

мр сци Даница БОШКОВИЋ ЂУКИЋ
Институт за ментално здравље
Клиника за болести зависности
Дневна болница за болести зависности у Пауновој

Прегледни рад
Примљено: 15.12.2020.
Прихваћено: 22.02.2021.

ТЕРАПИЈСКИ ПРИСТУП КОПАЦИЈЕНТУ (САРАДНИКУ)

Терапијски систем у лечењу алкохолизма чине: зависник/идентификован пацијент, копацијент/сарадник и (терапијски) тим стручњака. Избор копацијента/сарадника у терапијском систему условљен је биолошком и/или социјалном релацијом зависника и потенцијалног сарадника, односно породичном структуром (нуклеарна породица и/или породица порекла), статусом пацијента по разним социолошким критеријумима (брачни статус, запосленост, домаћинство...). Терминолошка јасноћа појма копацијент импликује и његову улогу у лечењу. Копацијент је особа веома значајна и унапред дефинисана његовим односом са зависником/пацијентом и од тога зависи терапијска интервенција. Мрежа значајних особа/нетворк је група особа потенцијално важних за учествовање и ангажовање у лечењу од којих се очекује сопствени увид у одржавање зависничког система функционисања, као и рад на промени стила живљења. Често га именујемо и „сувим” делом алкохоличарског породичног система који је прошао кроз процесе прилагођавања на зависност.

У раду ћемо трагати за одговорима на питања усмереним на копацијента: постоји ли добровољност за лечење; очекивања од терапије; циљеви лечења и терапијски задаци; дефинисања отпора, криза и начини разрешавања; промена и/или проширивање мреже копацијената; шта чини (не)успешног копацијента и његова добит од терапије; рецидив као одговор на резистентност копацијента на промену и терапијске интервенције (не)специфичне за копацијента као обележје терапијског приступа.

Улога копацијента у лечењу алкохолизма се мењала и од пратиоца, сарадника дошла до изједначености у терапијском систему – позиције пацијента.

Кључне речи: алкохолизам, третман, терапијска група, копацијент, терапеут

Увод

Многобројне су публикације о алкохолизму, од студијских, стручних књига, различитих приручника за оболеле од алкохолизма, за оне стручњаке који се баве третманом, до бестселер издања у којима се приказује лични проблем и сл. Већина текстова има исто полазиште да је алкохолизам социјално-медицинска болест.

У разговорима о алкохолизму имамо утисак да све знамо, без обзира на професију којом се бавимо, образовање које смо стекли, какво нам је порекло, статус... Убеђени смо да знамо како настаје, како се развија, које су последице и како се лечи. Поставља се питање зашто се избегава или не тражи стручна помоћ, када знамо да је то болест. Неки од могућих одговора су да не знамо довољно, да имамо површне информације, да је брига о социјалној стигматизацији већа од бриге за решавањем проблема (Bošković-Đukić & Trbić, 2007).

Постепени, подмукли настанак и ток алкохолизма са спектром последица заправо спречава непосредно окружење да на време примете прве назнаке проблема и болести. У лавиринту алкохолизма, зависна особа и његова породица се губе кроз његове мрачне и гнусне ходнике, тражећи путоказ за излаз. Мноштво препрека отежава излазак: алкохоличар жели и даље да узима супстанцу „која га жари и пали” и нема потребу да се мења, док чланови породице „омамљени” се саплићу од препреке у том лавиринту „куће страха”. Кроз стручну помоћ, као могући путоказ изласка из тог лавирита, потребно је обухватити и зависну особу и његову породицу, непосредно окружење у коме живи.

Различити приступи у третирању алкохолизма изродили су важну препоруку за третман: укључивање значајне особе из окружења зависника као подршке и активног учесника у лечење. Употребљавамо различите термине да би именовали те особе и тако им одредили место и улогу у лечењу. То су: копацијент, сарадник, пратилац, козависник, помагач и друго. Најфреквентније се користе копацијент и сарадник, па ћемо покушати да их приближно опишемо и уједно одредимо ограничења њихове употребе.

Ако термин пацијент одређује особу која пати, која болује, болесника, а priori би копацијент била особа са-пацијентом, која са-пати/саосећа, или брине о пацијенту, води са-живот, тј. живи са њим. Овакво дефинисање особе која ће се укључити у лечење зависника-пацијента може имати проблема у испуњавању неопходних захтева од

стране фондова осигурања који сnose трошкове лечења, здравствено законских регулатива и сл.

Термин сарадник одређује особу која помаже у неком послу. Посао је лечење, те би овакву, мање стигматизирајућу или патологизирајућу реч могли да користимо да именујемо особе које се укључују у третман зависности/алкохолизма. Да ли је онда сарадник исто што и колаборант (реч је о особи која са неким у нечему заједно учествује, односно сарађује) или кооперант (члан неке задруге... поред пружених савета и стручне помоћи коју могу добити у задрузи, она им може омогућити и сигуран даљи напредак, где је здравствена институција управо задруга)? Како би се користио термин сарадника за друге здравствене проблеме? На пример, кардиоваскуларни пацијент има сарадника у лечењу. Можемо се сложити да је брига за болесну особу задатак породице, али је питање како би здравствени систем једне државе успео да финансира системски приступ болести.

У пракси често користимо оба термина под којим подразумевамо „особу која је у више или мање блиској вези с алкохоличарем, на коју ће он бити усмерен и у будућности... од сарадника се тражи такво учешће у лечењу (и после њега) које подразумева пролажење комплетног терапијског програма са пацијентом” (Stojković & Sedmak, 2003: 6).

Ко може бити копацијент/сарадник?

Избор копацијента/сарадника у терапијском систему условљен је биолошком и/или социјалном релацијом зависника и потенцијалног сарадника, односно породичном структуром (нуклеарна породица и/или породица порекла), статусом пацијента по разним социолошким критеријумима (брачни статус, запосленост, домаћинство...). Такође, копацијент је особа веома значајна и унапред дефинисана његовим односом са зависником/пацијентом и од тога зависи терапијска интервенција (Stanković & Begović, 2007: 68). У дијагностичком поступку, кроз хетероanamнестичке податке о пацијенту, можемо кроз генограм или еко мапу дефинисати потенцијалне сараднике у лечењу. То могу да буду: чланови породице или чланови породице порекла/фамилија. Веома ретко улогу сарадника преузимају особе из мреже пријатеља, кума, комшија, колега и неко из ширег социјалног окружења/нетворк.

Мрежа значајних особа/нетворк је група особа потенцијално важних за учествовање и ангажовање у лечењу од којих се очекује сопствени увид у одржавање зависничког система функционисања, као и рад на промени стила живљења. Често га именујемо и „сувим” делом алкохоличарског породичног система који је прошао кроз процесе прилагођавања на зависност (Gačić, 1988: 130).

Практична искуства у раду са болестима зависности-алкохолизмом указују на доминантнију спремност жена да се укључе у лечење и преузму улогу копацијента/сарадника из различитих улога које имају у породици (супруга/партнерка, мајка, сестра, ћерка, тетка). Пол пацијента-зависника не одређује којег ће пола бити сарадник (нпр. алкохоличар је мушкарац, а сарадник је жена, и обрнуто), такође ни године старости (релација родитељ–дете, где је зависник дете, а сарадник је родитељ и обрнуто). Објашњење за овакву опсервацију може се тражити у историјској/цивилизацијској расподели задатака моделованих у улогу жене и мушкарца (ко брине, а ко привређује, ко више зарађује апострофира се као хранитељ у породици), као и учешће у породичним задацима: финансије и/или брига/васпитање. Рефлексија уверења да је слаба и нежна жена мушкарчева инспирација, док је јака доминантна жена постала наметнута слика савременог живота, доприноси степену ангажовања копацијента у лечењу.

Сарадник у лечењу је особа која активно учествује у лечењу према терапијском плану и програму, мотивисана је оздрављењем члана породице и променом у породици (трезвеност и трезност као мото). Често је сарадник у улози „моста”/споне – повезивања зависника и осталих чланова породице или зависника и терапеута. Задатак сарадње је транспарентан, чиме се смањује ризик од одржавања или формирања коалиција у третману који утиче на његову (не)успешност. Један од терапијских задатака је едукација о алкохолизму, коју сарадник реализује заједно са пацијентом. То је предуслов да спозна све заблуде, предрасуде, псеудорешења којима је одржаван алкохолизам у њиховој породици. Улога сарадника/копацијента у лечењу има карактеристике колаборативности, сарадљивости, кохезивности, као и спремност да се коригују комуникациони стилови у породици (Stanković & Begović, 2007).

Често се поставља питање постоји ли добровољност за лечење код алкохоличара. Најчешћи одговор је да не постоји и да зависник долази на лечење под одређеним условима, притисцима од стране породице, радне средине или због здравствених компликација. Да ли то симпли-

фицирано значи да и сарадник не долази добровољно на лечење? Постоји дискрепанца између исказане добровољности и неспремности у ангажовању по програмским задацима, као и пресликавање личних отпора за лечење у оног другог/зависник у сарадника и обрнуто.

Пракса указује да су почетни отпори сарадника скоро идентично заступљени као и код пацијента-алкохоличара, на пример: проблем егзистенције/ „морам да радим“; немогућност боловања; брига о породици/ мора да брине о другим члановима породице; лични здравствени разлози, потребе фамилије и др. (Stojović, 2002).

Како се сарадник укључује у лечење зависи и од начина започињања третмана, у зависности да ли сарадник долази у саветовалиште или заједно са пацијентом/ и по позиву/ у диспанзер институције. Стартна позиција сарадника „делује“ комплексно – нерешиво, јер „доводи“, „прати“, „контролише“ пацијента, са идејом да га препусте стручњацима/професионалцима који би требало да својим знањем и вештинама збрину, опораве и промене зависника и таквог „срећеног“ врате у породицу.

Сарадник најчешће заузима једну од ове две групе улога и позиција: а) као жалилац, жртва, очајник, немоћан или б) позиција отуђењеног, незаинтересованог, до контролора и особе која кажњава. Обе ове позиције носе ризик за даљи ток терапије у два правца, пристанак на терапију или одустајање од терапије, што не значи и одустајање од заједничког живљења са зависником. Све време је потребно константно балансирање са терапијским интервенцијама конфронтирања и придруживања породици у терапијском систему.

Актуелни проблеми у раду са копацијентом/сарадником су:

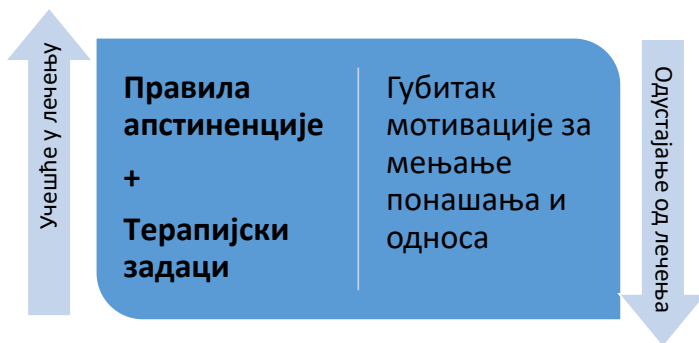
- а. уступак око формирања терапијског система и дозволе да сарадници наставе да раде, не узимају боловање и тако компликују извршење терапијских задатака и посвећеност терапији;
- б. различита размишљања у терапијском тиму (око степена ангажовања сарадника у терапији) и како превазићи ове различитости (моћ струке, моћ искуства, моћ позиције или моћ клијента).

У наставку лечења сарадник пролази кроз разне процесе промена, за које или није спреман или их пожурује, што и њега самог доводи у застоје и отпоре према лечењу. Слабљење мотивације за мењање понашања и односа могуће је у свакој фази лечења, као и после завршетка лечења. Један од највећих изазова и потешкоћа за променом

су „добити” сарадника унутар одржавања алкохоличарског система. Добити се структуришу кроз доживљај потпуне слободе за себе уз нефункционалног алкохоличара, доминацијом над њим или над целим системом/породицом, жртвовањем за децу или остале укућане. Сарадници се брже враћају на раније обрасце понашања него сами алкохоличари, јер добит од учешћа у алкохоличарском систему код њих не подстиче ни кривицу, ни кајање, ни одговорност. Због тога често изгледа да је лечење алкохоличарског породичног система теже и дуже од лечења алкохоличара (Trbić, 2000; Stojković & Sedmak, 2003).

Свако испољавање отпора или кризе алкохоличара на које сарадник не реагује, или, што је најопасније, подржава, представља непосредну опасност за напуштање лечења.

Циљеви лечења и терапијски задаци за сараднике/копацијенте

Специфичност приступа према сараднику је његово упућивање/убеђивање/ да је и он/а пацијент са истим задацима и правилима (уз посебан задатак-даваоца Есперала) и да се не разликује од пацијента-зависника у терапијском систему. Проблем настаје у поимању њихове позиције у породици (најчешће размишљају „ни лук јео, ни лук мирисао”, „мене прозивају... нисам пила, а ја се лечим”).

Подршка групе – породица са терапијским искуством огледало су и помоћ за превазилажење отпора уз едукативну улогу терапеута, а са фокусом на овде и сад. Постоји терапијска забрана причања о прошлости у почетку терапије, што је сарадницима омиљена тема јер им је то познато, искуствено и ту владају. Стиче се утисак да у пеориоду

до испита (којим се завршава прва трећина лечења) терапеути покушавају да одузму моћ сараднику у породици и моћ зависнику да диригује у систему. Потребно је бринути о патогености моћи, тј. борби чланова система да одржавају дисфункционалност.

Доследност у позивању на свакодневну одговорност често делује као дисциплиновање система/„као војничка, или затворска дисциплина”. Нема психотерапије без дисциплине пацијента, а и терапеута.

Једна од првих терапијских тест ситуација о промени става и мотивације за терапију је испит. Сарадници могу да испоље манипулацију у виду учења само одређених делова књиге показујући тако своју незаинтересованост и неодговорност, или да уче одвојено, засебно како би били бољи или паметнији, истовремено избегавајући релацију са зависником. Можемо да имамо две појаве или одлично знање или незнање/ затаје због неучења. Оба исхода говоре о потреби сарадника да одржи дисфункцију породичног система – хомеостазу. Ипак један број сарадника је спреман да покаже сарадњу и тиме се врати у заједништво и успешно полажу испит. Поставља се питање који све фактори утичу на позитиван–негативан исход овог дела третмана? Неки од њих су дужина болести, дужина брачног стажа, сама личност сарадника, терапијски систем... Једно од незаобилазних питања на испиту за сараднике је прилагођавање породице на алкохолизам – зависност и улога мреже у терапији.

Шта знање омогућава сараднику? Улазак у процес препознавања, увида и рушење сопствених отпора и заблуда ка изради новог терапијског задатка – велико представљање. Већини пацијената (било идентификованог или сарадника) ова терапијска тачка је преломни догађај у правцу суштинског прихватања лечења. Отпори сарадника се манифестују кроз причу о зависнику, а ређе о себи, што свакако указује на његове отпоре да преузме одговорност, а тиме и мењање свог понашања, мишљења. Често је присутна и психолошка дистанца (мртав брак, коалиције, свако ћути у свом делу стана...). Направити увид и разоткрити своје заблуде о томе да сам добар или добра и тако жртва претходног стила живљења веома је комплексан задатак. Један број сарадника то уради на великом представљању, а један у наставку лечења, док неки то чине само у формалном смислу, а неки одустану од терапије.

После великог представљања које има метафору прављења те меља за њену или његову, тј. њихову будућност стварамо заједничку основу за рад на промени (пацијент + сарадник + терапеут + тим +

мрежа). Период до резимеа, односно завршетка интензивне фазе је терапијски процес за освешћену породицу да увежбава нове трезвене обрасце понашања уз терапијску дисциплину и одговорност.

У практичном раду имам утисак да нас све заједно тек чека изазов свакодневнице са ослонцем на личне, партнерске и породичне ресурсе, уз подршку терапијске групе и терапеута.

Терапеут у раду са сарадницима мора неговати и развијати следеће терапеутске вештине: системско мултипозиционирање терапеута у породичном систему од неутралности ка експертској позицији у раду са сарадником; од радозналости, отворености, љубопитљивости, до директива и терапијских задатака; провоцирање промена и/или проширивање мреже копацијената. Терапијске интервенције (технике) које најчешће примењује у раду су: стална конфронтација са реалношћу, реетикетирање, придруживање терапеута, дебаланс система, комуникационе технике, учење-едукација и опрезна примена парадоксалних интервенција.

Рецидив током лечења може бити показатељ резистентности копацијента на промену и терапијске интервенције (не)специфичне за копацијента као обележје терапијског приступа. Поред рецидива пацијента, делимична (не)успешност у лечењу се може огледати у одржавању апстиненције, без промена у личном и породичном функционисању, што називамо променом првог реда.

Лични осврт на улогу сарадника у лечењу

Током развоја својих вештина, знања и умећа као терапеута у раду са зависничким породицама, мењала сам и разумевање сарадника у лечењу. Кроз разумевање прекида лечења представићу и своју промену као терапеута.

Пре 10–15 година мислила сам да је одустајање од лечења манифестовано кроз пактирање партнера или чланова породице, већином заслуга манипулације зависника. У наредном периоду више сам размишљала о значењу отпора сарадника за промену у породици. Данас сам сигурна да је таква одлука о прекиду третмана одговорност породице, средине, окружења из којег је изабран сарадник, јер су подржали и однеговали идеју прекида.

Шта чини успешног копацијента и његову добит од терапије представимо кроз искусвену причу једног копацијента:

У Паунову сам дошла право са дна. Умрла је у мени свака жеља да сисавам своју мајку из канџи алкохолизма. Нисам умела да је пустићим, а нисам умела ни да живим са њом. Помешаних осећања нисам умела да схватим зашто ми је толико тешко да се одрекнем ње са изборима које прави, откуд толико бол при самој помисли на то када је толико мрзим. Била сам потпуно слоњена и исцрљена и била ми је неопходна помоћ. Мама пристијаје на лечење и ја сам пресрећна, јер верујем да када алкохол нестане из наших животиња све ће постати много боље. У том тренутку нисам заправо ни имала свесћ о томе колико то тврда захтева, колико тога ће лечење разоткрићти. Нисам моћла ни наслућити колико ћу бити невољна са свим дубоко закојаним емоцијама и доживљајима када их извучемо на површину... колико ће болан цео процес бити. Од првог дана прихватам да је то и моје лечење, али су ми ипак очи више утрпе у маму, јер у том тренутку сам ја она која је одговорнија, зрелија... било ми је тешко изаћи из родитељске улоге коју сам несвесно преузела у дисфункцији коју сам са својом породицом живела. У том тренутку је моје уверење да је она највећи извор мојих проблема, па кад излечим њу биће и мени много лакше. Дуго нисам била способна да схватим своје обрасце понашања и у потпуности прихватам своју одговорност у свему што живим и радим. Нисам умела да разумем колико сам била токсична за маму са својим превеликим очекивањима. Напомилани бес и љућња према мами су ми много отежавали исправно расуђивање. Своје отијоре сам качила њој, било ми је тешко да их прихватам и разумем. Превелика очекивања која сам имала од маме и несрећност да је сагледам и прихватам онаквом каква јесте били су ми стални камен спотицања.

Уз помоћ трупе и терапеута увек сам успавала и настављала даље. Мењале смо се сваким даном, ишле смо најпре неки љућ и који корак назад, почела сам да учим како да одмерим своја очекивања и са њом је ово љућовање некако постало лакше. Имала сам срећу да добијем прилику и за индивидуални рад са терапеутом. Моје суштинско лечење почиње тада, иако ми је рад у трупи био јако значајан и користан. У раду са терапеутом сам се потпуно отолела и тек тада схватила колику сам задешку пред трупом имала. Била сам охрабрена подриком терапеута и дозволила себи да завири у најскривеније делове своје личности. Први љућ се суочила са мрачним деловима у којима сам препознала своје родитеље у себи. Било је то поражавуће за мене, тада сам доживљавала своје највеће отијоре. Спознаја да имам толико тога наученог од њих, а цео свој животи се тврдим да будем друштво, потпуно ме сломила. Дуго ми је требало да то обрадим, разумем и прихватам. А то ми је баш требало... разумевање и прихватање сваког дела моје личности за мене је било исцељујуће. Прихватање и оној доброј и оној лошој у себи, прихватање сваке своје ране и слабости, прихватање

родитеља у мени... са њим сам стекла једну стабилност и пробудила једну нову снагу и веру у себе. Са бољим разумевањем себе боље разумем и своју мајку, наш однос и да развијам једну здраву блискост са њом. Прихватањем наших сличности све мање имам потребу да утирем прстом у наше разлике већ их разумем и поштујем. Сада се осећам сасвим удобно у улози копацијента и верујем да ћу из ове позиције умети да узмем од лечења многу више него досад.

На крају, можемо закључити да је улога сарадника у лечењу веома значајна, комплексна, неминовна за допринос у мењању алкохолничарског породичног система. Одговорност сарадника није ништа мања у терапији од одговорности пацијента (ако не и захтевнија). Континуирани рад сарадника и пацијента кроз терапијске задатке и поштовање правила апстиненције стожери су новог животног стила без алкохола, са одржавањем трезности и трезвености.

Терапеутски рад мора бити избалансирано усмерен на пацијента и копацијента, са развијањем знања и вештина у раду са сарадницима исто као и са зависницима. Фокус истраживачких радова се мора проширити на трезан, али дисфункционалан део алкохолничарског система како би се побољшао и квалитет рада са сарадницима. Подражавати системски приступ алкохолизму значи усавршавати третман и копацијента/сарадника.

Литература

- Bošković Đukić, D. & Trbić, V. (2007). *Prihvatite da znate, priručnik za pomoć porodici*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Gačić, B. (1988). *Alkoholizam bolest pojedinca, porodice i društva*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost Filip Višnjić.
- Stanković, Z. & Begović, D. (2007). *Alkoholizam od prve do poslednje čaše*. Beograd: Kreativni centar.
- Stojković, Lj. (2002). *Bračni lavirint: Vi, Vaš muž i alkohol*. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Stojković, Lj. & Sedmak, T. (2003). *Alkoholizam (terapijski koncepti i praksa)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Trbić, V. (2000). *Opis alkoholičarske porodice*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

THERAPEUTIC APPROACH TO THE COPATIENT (ASSOCIATE)

By Danica BOŠKOVIĆ ĐUKIĆ

ABSTRACT

The therapeutic system in the treatment of alcoholism consists of: addict/identified patient, copatient/associate and (therapeutic) team of experts. The choice of patient associate in the therapeutic system is affected by the biological and/or social relationship of the addict and potential associate, ie family structure (nuclear family and/or family of origin), patient status according to various sociological criteria (marital status, employment, household ...). The terminological clarity of the term copatient implies its role in treatment. Copatient is a very important person and defined in advance by his/her relationship with the addict/patient, and the therapeutic intervention depends on that. A network of significant persons is a group of persons potentially important for participation and engagement in treatment, who are expected to have their own insight into maintaining an addictive system of functioning, as well as work on changing their lifestyle. We often call it the "dry" part of the alcoholic family system that has gone through the process of adjusting to addiction.

In this paper, we will look for answers to questions aimed at the copatient: is there voluntariness for treatment; expectations of therapy; treatment goals and therapeutic tasks; defining resistance, crises and ways of resolving; change and/or expansion of the network of copatients; what makes a (un) successful copatient and his profit from therapy; relapse in response to the patient's resistance to change and therapeutic interventions (non) specific to the patient as a feature of the therapeutic approach.

The role of the copatient in the treatment of alcoholism changed from the companion, the associate to the equality in the therapeutic system – the position of the patient.

Keywords: alcoholism, treatment, therapy group, copatient, therapist.

Ивана СТЕПАНОВИЋ
Институт за криминолошка
и социолошка истраживања
Београд, Србија

Прегледан рад
Примљено: 13.11.2020.
Прихваћено: 01.02.2021.

ОД ТРАДИЦИОНАЛНЕ БИРОКРАТИЈЕ ДО АЛГОРИТАМСКЕ ОБРАДЕ ПОДАТАКА: КАКО ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ ТРАНСФОРМИШУ КОНЦЕПТ НАДЗОРА?

Назор као производ модерног друштва радикално се трансформише путем савремених информационих технологија које у себи имају интегрисане алгоритме. Алгоритам је можда најзначајнији концепт савременог света јер мења начине рада, учествује у производним процесима, креира културне садржаје и доноси одлуке. Традиционална администрација током двадесет првог века постаје алгоритамска, што значи да сам медиј који се користи за складиштење података постаје жив, активан и контролишући јер он као вештачка интелигенција тумачи те податке и даље оперише са њима. Приватност и друга људска права и слободe не зависе више само од људског фактора и људских одлука, већ и од алгоритама, односно вештачких интелигенција. На алгоритме се све више ослањају не само интернет медији, друштвене мреже и различите платформе већ све чешће и све интензивније државне институције и приватне компаније. Ово је проблематично пре свега због тога што саме алгоритме карактерише нетранспарентност у погледу начина функционисања и сакупљања, па затим и обраде података. Недостатак транспарентности у погледу рада алгоритама, сама њихова дигитална природа, као и осамостаљеност од људске радне снаге доводе до етичких недоумица везано за коришћење алгоритамских програма који увек оперишу и као системи надзора, па самим тим угрожавају право на приватност. Циљ овог рада је да постави теоријско питање разлике између традиционалних и савремених система надзора, затим да укаже на потребу преиспитивања етичких принципа коришћења вештачких интелигенција с обзиром на заштиту људских права и слобода, као и да подигне свест о проблематич-

ности употребе дигиталних система надзора који уместо људске радне снаге користе вештачке интелигенције у државним органима и другим институцијама.

Кључне речи: алгоритми, надзор, људска права, приватност, технологија

Увод

Кључне промене које су утицале на трансформацију концепта надзора у двадесет првом веку везују се за интернет и то нарочито за интернет Веб 2.0 (Caviglione, Coccoli, 2011). Ове технологије омогућавају сакупљање, обраду и дељење великог броја информација, брзу комуникацију и такозвани *user generated content* (садржај који креирају корисници) на различитим интернет платформама. Подаци о личности, у које спадају не само бројеви личних карата, адресе становања и други подаци из званичних докумената већ и све оно што генеришу информационе технологије укључујући информације о кретању, историја претраживања на интернету, базе дигиталних фотографија, профили на друштвеним мрежама и подаци о оствареним куповинама путем кредитне или дебитне картице, стварају неку врсту виртуелних „двојника” (Haggerty, Eriscon, 2000: 605) који су под константним надзором за који није задужена људска радна снага већ алгоритми (вештачке интелигенције) које на нетранспарентан начин прикупљају, похрањују и обрађују приватне податке, али и све интензивније доносе одлуке, регулишу понашање и пружају услуге, појављујући се на тај начин као нови субјекти друштва и нови субјекти моћи.

Алгоритми као нови механизми за надзор и контролу присутни су не само на друштвеним мрежама и онлајн платформама већ и у системима здравства или школства, а користе се и у раду полиције и других органа власти. Харари сматра да је алгоритам најважнији концепт савременог света јер у потпуности трансформише стварност друштва, те да га треба дефинисати као методички сет корака који служе томе да се направе прорачуни, реше проблеми и донесу одлуке (Harari, 2017: 97).

Алгоритамски надзор много је тешње повезан са контролом јер вештачке интелигенције саме могу да тумаче податке и доносе одлуке или предузимају одређене мере као што је, на пример, блокирање рачуна у банци, поништавање неког онлајн формулара или онемогућавање одређених радњи корисницима интернет платформи. Алгоритамски надзор, чини се, постаје нови вид класичног бирократског

надзора и све више улази у свакодневну употребу у свим сферама живота. Да би се боље разумела природа и сврха овог комплексног система надзора који почива на прикупљању али и интерпретацији, па чак и неком виду преобликовања приватних података у неке нове информације, важно је разумети шта му историјски претходи.

Концепт надзора се, као и концепт приватности, рађа у модерности, јер, као што показују Фукоове историјске анализе, управо тада тортура и сурово кажњавање бивају замењени једном другом технологијом управљања а то је стављање под надзор како би се појединци дисциплиновали уместо да се кажњавају (Foucault, 1995: 173). Мада надзор (*surveillance*) дословно значи бити под присмотром или бити (над)гледан, не ради се само о нечем строго визуелном, већ о систематском сакупљању података о појединцима, о њиховом идентитету, понашању, па чак и о наизглед неважним гестовима (Foucault, 1995: 77). И мада на први поглед може да изгледа као да је надзор проблем двадесет првог века и да је незамислив ван контекста савремених информационих технологија, треба имати у виду да су праксе надзора кроз историју постојале много раније, те да су ове нове технологије омогућиле да се технике надзора које су већ раније осмишљене додатно усаврше.

Алгоритми су производ експанзије дигиталног надзора и њихова улога је да стотине хиљада типова приватних података рашчлањују, анализирају, сортирају и обликују у нове податке, али такође и да уместо људске радне снаге извршавају различите задатке (који су везани за обраду података) попут цензурисања говора мржње, пружања подршке корисницима разних платформи на интернету или излистивање персонализованих садржаја који се препоручују на основу личних података који откривају преференце и потребе појединаца. Алгоритми, односно вештачке интелигенције, дакле, врше надзор и све своје функције обављају захваљујући надзору. Они такође и спроводе контролу, учествују у креирању културних садржаја и обављају различите послове уместо људске радне снаге. Упркос покушајима да се поље приватности на интернету законски уреди регулативама попут Опште уредбе Европске уније о заштити приватних података (GDPR), све интрузивније технологије које се базирају на раду алгоритама и које су све присутније у физичким просторима прете да суштински угрозе људска права и слободе. Парадигматичан пример су апликације за праћење контаката направљене у циљу спречавања ширења вируса

KOVID-19 за које се сматра да могу да доведу до недемократских и дискриминаторских пракси (Sweeney, 2020: 303).

За разлику од традиционалних бирократија које су се фокусирале на сакупљање много базичнијих података о личности, као што су адресе становања, датуми рођења, пописи имовине и слично, савремени надзор има могућност прикупљања веома суптилних информација које задиру у срж приватности бића као што су, рецимо, подаци о покретима мишића на лицу који потенцијално могу открити мисли и осећања. Истовремено долази до минијатуризације надзора и његове експанзије, чиме се омогућава приступ много интимнијим подацима и далеко интензивнија контрола становништва. Управо због тога што алгоритамски надзор задира дубље у приватност и потискује људски фактор изван унутрашњости бирократских система, чинећи их све мање докучивим, теоријска истраживања о овом савременом концепту надзора неопходна су и требало би да претходе истраживањима која би служила као смернице за креирање јавних политика. Користећи методе анализе садржаја и критичке анализе дискурса, овај рад разматра концепте бирократије, надзора и алгоритама анализирајући како су они међусобно повезани и како управо разумевање ових појмова даје путоказ за критичко промишљање употребе вештачке интелигенције у различитим сегментима јавног и приватног живота.

1. Модерно друштво и настанак бирократског надзора

Развијена бирократија је свакако једна од најважнијих одлика модерне државе, а она повлачи значајне последице по концепт приватности. Као што кажу многи аутори (Dandeker, 1990; Giddens, 1985; Jacoby, 1984; Foucault, 1995; Herzfeld, 1992), бирократија се концептуализује као систем надзора који служи управљању великих група људи. А како је модерна држава велика, многољудна заједница са централизованом влашћу, управљање таквом државом захтева пописивање становништва, прављење статистика, стварање датотека и, уопште, надзирање становништва.

Међутим, да ли је бирократија као таква уопште изум који настаје у Европи у седамнаестом веку? Јакоби у својој књизи „Бирократизација свијета” даје кратак историјски приказ у коме показује како је бирократија постојала много пре постанка модерне државе, било да говоримо о седамнаестом или деветнаестом веку као историјском

периоду у коме се она инаугурише. Он каже: „бирократије је било свуда гдје су велике групе људи на великом простору стајале пред задацима које је требало централно рјешавати” (Jacoby, 1984: 15) и додаје да је „најтоталитарнија бирократија” у историји човечанства било писарство Египта и Вавилонa (Jacoby, 1984: 15).

Вебер такође наводи да велике бирократије постоје много пре стварања модерне државе, и то у Египту, у доба Новог Краљевства, у Риму у време Принципата и то у доба владавине Диоклецијана, у Кини од доба Ши Квангија, а велика бирократија је и сама римска католичка црква од тринаестог века наовамо (Weber, 1978: 964). Том списку треба додати и такозвану *Doomsday Book*, односно Књигу страшног суда, која је настала 1068. године у време Виљема Освајача у Енглеској и представља попис земље и становништва. Како Јакоби пише, „није било ниједне свиње, краве ни вола што нису били пописани”, а такође „није било ни комада обрађене земље” који нису били уписани у ову књигу (Jacoby, 1984: 89). То је био један од првих пописа ове врсте у историји и због тога је значајан када се говори о бирократији и уопште историји система надзора.

Ипак, бирократија модерне државе има своје специфичности. Она је посебна по томе што захвата „целокупну друштвену организацију” и постаје свеприсутна јер се шири и на сферу приватног (Jacoby, 1984: 79). Према његовој анализи, модерна држава без дилеме настаје непосредно после средњег века, то јест у седамнаестом веку. Тада се распадају „политичке творевине средњег века” и долази до централизације власти ка државном врху, а државни апарат затим „шири подручје своје моћи” (Jacoby, 1984: 28). Јакоби такође истиче да, иако је у седамнаестом веку модерна држава била обликована као апсолутна монархија, већ тада она бива „по први пут до краја домишљена”, а саму концепцију осмислио је Томас Хобс (Jacoby, 1984: 53). Већ он говори о томе како је монархија само један од могућих облика државе и сматра да је сваком друштву потребна централизована власт (Jacoby, 1984: 54).

Макс Вебер такође каже да, иако је бирократија постојала у различитим друштвима кроз историју, она добија свој прави облик тек у модерној држави (Weber, 1978: 956). Он такође сматра да нека одређења суштински одређују модерну бирократију или „бирократску агенцију” спрам свих њених претходних инкарнација, а то су редовне активности бирократски управљане структуре које се извршавају као званичне дужности, затим овлашћења за издавање наредби да се ове

дужности извршавају, која су регулисана правилима, и методичност која омогућава континуирано испуњавање ових дужности (Weber, 1978: 956). Вебер такође каже да модерне бирократске системе одликује хијерархија и да су за њено функционисање кључни „писани документи”, те да су они најпре осмишљени да одвајају приватно од јавног, а да се тек касније бирократија проширила тако да обухвата чак и сферу приватног живота (Weber, 1978: 957). За Вебера је новчана економија један од предуслова за модерну бирократију и један од њених кључних спецификаума. Заправо, он тврди да је „стабилни систем опорезивања” предуслов за перманентно постојање бирократске администрације и да само потпуно развијена новчана економија даје сигуран основ за такав систем опорезивања (Weber, 1978: 969).

Још једна врло важна особина модерне бирократије је да се она стално шири и усавршава у зависности од развоја технологије и продукције. Вебер каже да је разлог њеног напретка њена „техничка супериорност над свим осталим формама организације”, те да су кључни фактори „прецизност, брзина, недвосмисленост и знање о документима” (Weber, 1978: 976). Када се то има у виду, онда је лако објаснити како то да је бирократија напредовала од записа на папирусу у старом Египту до огромних дигиталних датотека које постоје данас. Као што каже Дандекер, ради се о томе да се капацитет надзора повећао, а не и његов основни принцип (Dandeker, 1990: 194).

Надзор није ништа друго него сакупљање информација у административне сврхе, као што каже Гиденс (Giddens, 1985: 46). Он такође каже да је надзор као политичка моћ феномен који је везан за модерну државу и није постојао раније (Giddens, 1985: 49). Савремена бирократија која се ослања на рачунаре и дигиталне датотеке само је развијенији облик администрације која је осмишљена још на самом почетку модерног доба. Према томе, када се говори о високоразвијеним бирократским системима двадесет првог века, треба имати у виду то да су основни принципи њиховог функционисања настали много пре него што су развијене технологије које су омогућиле велике датотеке (*big data*).

2. Дигитални надзор и делимична приватност

Надзор за који се чак може рећи да представља „централну димензију модерности” у двадесет првом веку постаје „флексибилан и мобилан”, па захвата и оне сфере приватног живота које раније није

додиривао (Bayman, Lyon, 2013: 3). Тај савремени дигитални надзор, како је већ указано, подразумева више метода прикупљања података помоћу различитих уређаја, од телефона и камера до сензора, скенера тела и биометрије, а типови података варирају од личних идентификационих бројева, банковних рачуна, приватне преписке, фотографија и аудио или видео снимака, отисака прстију и ДНК. Другим речима, свака информација и свака комуникација која је у дигиталном облику представља податак који може да се архивира, а такви подаци се данас сматрају „новом нафтом“ (Hirsch, 2014: 2).

Преломни догађај који је поставио изазов за право на приватност на глобалном нивоу био је велики терористички напад на САД септембра 2001. године, који је праћен низом мањих терористичких напада у другим земљама запада. Фокус се нагло помера са приватности као једне од кључних вредности класичног либерализма на безбедност и тај радикални обрт мења јавне политике, законске оквире и јавни дискурс. Доминантни дискурс о приватности и безбедности намеће идеју о томе да се мора направити компромис и жртвовати приватност зарад безбедности, као и идеју да појачан надзор треба да се нормализује. У то време долази до формирања једне потпуно „нове политике надзора“ која резултира читавим низом нових правних мера и технолошких изума намењених праћењу и надзору грађана као што су биометријски пасоши и личне карте (Levi, Wall, 2004: 203). Паралелно са тим, политика размене података о личности ради превенције тероризма заменила је политику приватности, односно дошла у колизију са њом, па тако аутори, попут Грегорија Волтерса, указују на проблем антагонизма приватност/безбедност који је садржан у самом тексту Конвенције 108. Наиме, он тврди да ова конвенција покушава да балансира између слободе да се процесуирају информације о појединцима и права на приватност, са друге стране (Walters, 2001: 119).

Проблем „великих података“ који „представљају нову парадигму у начину прикупљања, комбиновања и анализирања података“ али се „велики број односи на податке о личности и интеракцију међу људима“, па он поставља нове изазове пред заштиту приватности. Преломни тренутак у историји који ће одредити начин на који се данас промишља концепт приватности јесте откриће узбуњивача америчке Националне службе за безбедност Едварда Сноудена који је 2013. године медијима дао на увид тајна документа која доказују постојање пројеката масовног надзора различитих тајних служби о којима се до тада само спекулисало и који су нелегални и нелегитимни (Сноуден,

2020: 236). Тајна документа обелоданила су пројекат PRISM који је омогућио америчкој Националној служби за безбедност да добије било какве податке са интернета које прикупљају компаније са стотинама милиона корисника широм света који њихове производе (попут друштвене мреже *Facebook*, имејл сервиса *Gmail* или апликације за комуницирање *Skype*) користе као главна средства за комуникацију (Сноуден, 2020: 236). Овакви пројекти масовног надзора настају након терористичких напада у САД 2001. године када се доносе закони који дају више моћи америчкој Националној служби за безбедност, међутим, Сноуден је указао на то да је проблем у томе што су сами закони тајни баш као и пројекти надзора, а надзирани грађани уопште не морају да буду осумњичени (Сноуден, 2020: 243). Фајлови које је Сноуден предао редакцији листа *Гуардиан* пружају доказе о томе да је НСА „прикупљала, анализирала и чувала“ билионе телефонских позива и имејлова у САД, али такође дају доказе да исте такве праксе постоје и у Великој Британији и другим државама. С обзиром на то да је доказано да су мета надзора не само појединци осумњичени за тероризам, већ и обични грађани, подаци које објављује Сноуден илуструју како је сам интернет кроз све његове мејнстрим медије, од *Facebook*-а до *Google*-а и *Microsoft*-а, уређен тако да не омогућава приватност кореспонденције, те личну комуникацију чини потпуно транспарентном.

Сноуденови тајни фајлови показали су како се у САД, па и у остатку западног света не поштује право на приватност загарантовано пре свега међународним правом, то јест Општом декларацијом о људским правима, Међународним пактом о грађанским и политичким правима и Европском конвенцијом о људским правима јер државе преко тајних служби имају приступ тим подацима. Међутим, осим државних органа, приватне податке користе и други економски и привредни субјекти. Наиме, данас се велики подаци користе као „сирови материјал производње“ и „нови извор друштвених и економских вредности“ (Tene, Polonetsky, 2012). Они воде креирању „детаљних индивидуалних профила“ (Crawford, Schultz, 2014) и у другој деценији двадесет првог века експанзија интернета Веб 2.0, који се базира на садржајима које креирају сами корисници, доводи до кризе приватности због тога што подручје интернета остаје законски недовољно регулисано.

Општа уредба Европске уније о заштити података о личности представља први озбиљан покушај да се право на приватност података регулише на глобалном нивоу, или бар да се поставе некакви глобални стандарди заштите приватности (Safari, 2017). Паралелно са овим променама на нивоу закона, дешавају се и велике промене у пракси коришћења услуга на интернету. Многи сервиси, попут *WhatsApp*, уводе енкрипцију како би се сачувала тајност комуникације, а настају и потпуно нови сервиси, попут апликације *Signal*, који су креирани управо са идејом да обезбеде првенствено приватност комуникације (MacAskill, Hern, 2018).

Међутим, овакве регулативе могу да обезбеде једино делимичну заштиту података и ограничену, парцијалну приватност. Наиме, Општа уредба, па и сва друга законска решења заштите приватности на интернету полазе од претпоставке да подаци о личности нису и не могу бити апсолутно приватни јер су јавни самим тим што се налазе у простору интернета, те је могуће обезбедити једино делимичну контролу над тиме шта се са тим подацима дешава, а не и потпуну тајност тих података. Другим речима, приватни подаци на интернету немају ону врсту заштите на коју се може рачунати када су у питању физички простори или предмети као што је, рецимо, неповредивост стана или тајне писма. Дигитални подаци се готово по аутоматизму прикупљају, складиште и чувају захваљујући савременим информационом технологијама које су заправо технологије надзора.

3. Ауторитет алгоритама

Иако евидентно постоје промене које реafirмишу концепт приватности дигиталној ери, питање безбедности на интернету постаје све сложеније и све неухватљивије захваљујући томе што се надзор минијатуризује до нивоа метаподатака и регулише путем вештачких интелигенција. Ови подаци о подацима се екстраполирају из комуникација и активности на интернету и често се категоришу као анонимни и несензитивни. Ти подаци могу да се користе у разне сврхе као што је, на пример, маркетинг јер пружају информације попут: који тип муштерија купује одређени производ, који узраст прати одређену серију или која паста за зубе неког брeнда је најпродаванија. Ови подаци служе томе да се донесу одређени закључци који би поспешили бизнис неке компаније и није потребно да ти подаци буду везани за

појединачну особу јер они служе за статистичке прорачуне. Тако окарактерисан, надзор се чини као безазлен јер су подаци у процесу анализе деперсонализовани. Па ипак, нека истраживања показују како се ти подаци накнадно могу повезати са идентитетом појединца, па самим тим угрожавају право на приватност (Perez et al. 2018), а друга говоре о томе да је етичност пракси таргетирања корисника путем интернет платформи и друштвених мрежа упитна (White, Boatwright, 2020).

Интернет у стварима (*the internet of things*) пружа одређени комфор, али такође доводи до тога да се нехотично и неконтролисано разоткривају информације о приватном животу које могу да доведу до разних облика дискриминације (Wachter, 2018). Сваки уређај повезан на интернет прикупља одређене податке о корисницима, а они се онда могу користити или у виду деперсонализованих мета података у сврхе побољшања бизниса или за неку врсту шпијунаже. У оба случаја приватност се жртвује зарад неке друге користи, а уређаји се често креирају тако да унапред онемогућавају приватност. Карактеристичан пример уређаја који је осмишљен тако да побољша квалитет живота али истовремено угрожава приватност је Амазонов „паметни звучник” Echo који се, осим као асистент или помоћ у домаћинству, може користити и као прислушни уређај (MacAskill, Hern, 2013). Обрада великих података зависи од алгоритама, односно софтвера или вештачких интелигенција које се напајају управо приватним подацима. Данас се кроз алгоритме који управљају претраживачима, друштвеним мрежама и другим платформама на интернету испољава ауторитет и људске одлуке које утичу на целокупно друштво замењују се аутоматским одлукама софтвера (Pasquale, 2015).

Неки аутори чак сугеришу да алгоритми данас регулишу аспекте свакодневног живота (Beer, 2009: 985), а кључне критике усмерене су на чињеницу да су ти алгоритми тајни, што покреће питања транспарентности и одговорности (Pasquale, 2015; Bucher, 2018), а то се пре свега тиче компанија које су данас највећи ауторитети у јавном простору интернета попут Google-а или Facebook-а. Штавише, данас се може говорити о друштвеним мрежама и другим платформама као о „алгоритамским медијима” (Bucher, 2018: 1) који нису само преплетени са животом, већ се управо кроз њих живи (Степановић, 2020: 31). У том смислу, алгоритми не само да уређују медије одређујући и персонализујући садржај или цензуришући говор мржње, већ уређују и сам живот и то путем надзора.

Ширење технологије и надзора на све аспекте приватног живота и тенденција да се све људске активности претворе у податке који се онда похрањују у датотеке, деле, анализирају и користе за *machine learning* (машинско учење), односно за едуковање софтвера и производњу вештачких интелигенција. С обзиром на то да су приватни подаци нови капитал, сваки облик активности на интернету, било да се ради о некој пословној активности, учењу, новчаној трансакцији, приватној конверзацији или забави, представља процес производње, па су потрошачи истовремено произвођачи или просумерс (Fuchs, 2014). На тај начин се дигитални надзор, који је заправо алгоритамски, уплиће у процесе производње и потрошње и постаје саставни део ових процеса.

Хранећи се приватним подацима, алгоритми се појављују као нови субјекти моћи којима недостаје транспарентност, а врло често и објективност. Њихов утицај је присутан у свим сферама друштва јер се користе не само за друштвене мреже друге платформе већ и у безбедносним, финансијским, здравственим и другим институцијама (Bucher, 2018: 41). Они су проблематични управо због тога што нису нити објективни нити неутрални, већ су врло често пристрасни и склони дискриминаторским праксама (Browning, Arrigo, 2020; Borgesius, 2020). Међутим, кључни аргумент који оспорава етичност алгоритамске културе је тај да су алгоритми „тајни” механизми који на нетранспарентан начин тумаче и обликују податке, а затим на основу тих тумачења доносе одређене одлуке (Bucher, 2018: 41). Тајност рада алгоритама објашњава се, са једне стране, техничким особинама алгоритама који су заправо веома комплексни системи, а, са друге, тиме што је дискреција наопходна како би се компанија која их користи заштитила; на пример, компанија Facebook штити тајну функционисања алгоритама зато што би у супротном могло доћи до злоупотреба (Bucher, 2018: 41). Критике на рачун рада алгоритама усмерене су, дакле, на то што су алгоритми по природи потпуно непрозирне „црне кутије”, па је самим тим њихова моћ да доносе одлуке проблематична (Pasquale, 2015).

Надзор, дакле, са појавом ових нових информационих технологија и интернет медија постаје алгоритамски, непрозиран и тајан. Он је повезан са једним потпуно новим обликом контроле која више није везана за људски фактор већ за вештачке интелигенције које на нетранспарентан начин користе приватне податке. Покушаји да се алгоритамска обрада података ограничи тако да се заштите људска права

и слободе остају недовршени. Један од механизма за заштиту права на приватност у погледу алгоритамске обраде података представља Општа уредба Европске уније о заштити података о личности, међутим, он је проблематичан управо због тога што алгоритми имају особине црне кутије, па је самим тим технички превише захтевно да се уопште омогући принцип транспарентности дефинисан у овом правном документу (Crockett et al, 2021).

Закључак

Концепт бирократског надзора почива на идеји контролисања великих популација и своди се на креирање датотека. Кроз историју, те датотеке су се састојале од, условно речено, крупнијих података о појединцима који чине те популације, а данас алгоритми прикупљају веома суптилне податке попут боје гласа, гримаса лица или свакодневних радњи које разоткривају најприватнију унутрашњост личности. С обзиром на то да се људски живот све интензивније одвија не са технологијом већ дословце кроз њу, појединци остављају све више својих дигиталних трагова који остају трајно забележени. Ови трагови су често веома приватне информације о појединцима које се уз помоћ савремених технологија архивирају као и сви други подаци, а с обзиром на то да је реч о великим количинама информација, њихово складиштење и обрада могућа је једино путем вештачких интелигенција.

Савремени алгоритамски надзор интрузивнији је од свих претходних система надзора који су се користили кроз историју, а специфичан је по томе што сам медиј који се користи за похрањивање података такође има способност да их обрађује и тумачи, а затим на основу тих тумачења самостално доноси одлуке и обавља различите делатности замењујући људску радну снагу. Савремене информационе технологије захваљујући алгоритмима не служе само за складиштење података, већ оне представљају активне и, на неки начин, живе датотеке које саме сакупљају информације, интерпретирају их и затим их даље користе у различите сврхе, за обављање различитих активности и то на такав начин да појединац не само да је подвргнут анализи вештачких интелигенција већ може сносити последице алгоритамског тумачења података о њему.

Због свега овога, алгоритамске датотеке не могу се окарактерисати као пасивни медији већ као активни, интелигентни медији који

учествују у контроли и организацији друштва, производним процесима и креирању културних садржаја (Bucher, 2018: 150). Развој алгоритама који остају нетранспарентни и недокучиви појединцима а могу их надмашити у интелигенцији и одменити у обављању великог броја послова може довести до несагледивих последица, па чак и до тога да људски ресурси постану потпуно непотребни (Harari, 2017: 363–379).

Захваљујући алгоритмима, дигитални надзор улази дубоко у човека и, захваљујући сопственој интелигенцији, почиње да њиме управља и контролише све оне аспекте живота које традиционални надзор није додиривао. Чињеница да се различите компаније и институције, па и органи власти све више ослањају на алгоритме уместо на људску радну снагу доводи до тога да алгоритми ограничавају људска права и слободе јер се базирају на надзору, а такође им се препушта и доношење одлука. Због тога је неопходно стално критичко преиспитивање етичности принципа на којима се заснива рад алгоритама како би се овај до сада правно нерегулисани феномен расветлио и како би се могле креирати јавне политике које би пружиле оквир за етички прихватљиво употребавање вештачких интелигенција.

Литература

- Bauman, Z., Lyon, D. (2013). *Liquid Surveillance*. Cambridge: Polity Press.
- Beer, D. (2009). Power through the algorithm? Participatory web cultures and the technological unconscious. *New Media & Society*, 11(6), 985–1002.
- Borgesius, F. J. Z. (2020). "Strengthening legal protection against discrimination by algorithms and artificial intelligence". *The International Journal of Human Rights*, 24(10), 1572–1593.
- Browning, M., Arrigo, B. (2020). "Stop and Risk: Policing, Data, and the Digital Age of Discrimination". *American Journal of Criminal Justice*. DOI: 10.1007/s12103-020-09557-x
- Bucher, T. (2018). *If... Then: Algorithmic Power and Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Caviglione, L, Coccoli, M. (2011). "Privacy Problems with Web 2.0". *Computer Fraud & Security* (10), 16–19.
- Council of Europe, Savetodavni komitet konvencije o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu podataka o ličnosti (T-PD), „Smernice za

- zaštitu lica u odnosu na obradu podataka o ličnosti u svetu velikih podataka”. www.poverenik.rs (pristupljeno 02.01.2021).
- Crawford, K., Schultz, J. (2014). “Big Data and Due Process: Toward a Framework to Redress Predictive Privacy Harms”. *Boston College Law Review*, 55 (93).
- Crockett et al (2021). “Reconciling Adapted Psychological Profiling with the new European Data Protection Legislation”. In Kurse, R. et al. *Computational Intelligence: A Methodological Introduction*; <https://www.springer.com/gp/book/9783030422264> (accessed 02.01.2021).
- Dandeker, C. (1990). *Surveillance, Power & Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Evropska konvencija o ljudskim pravima, čl. 8, ECHR; https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf (pristupljeno 02.01.2021).
- Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish; The Birth of Prison*. New York: Vintage Books.
- Fuchs, C. (2014). *Social Media: A Critical Introduction*. London: SAGE.
- GDPR <https://gdpr-info.eu/> (pristupljeno 02.01.2021).
- Giddens, A. (1985). *Nation State and Violence*. Cambridge: Polity Press.
- Guardian The NSA Files; <https://www.theguardian.com/us-news/the-nsa-files> (accessed 02.01.2021).
- Haggerty, K. D., Ericson, R. V. (2000). “The Surveillant Assemblage”. *British Journal of Sociology* 51(4), 605–622.
- Harari, Y. N. (2017). *Homo Deus*. London: Vintage.
- Herzfeld, M. (1992). *The social production of indifference: Exploring the symbolic roots of Western bureaucracy*. New York: Berg.
- Hirsch, D. (2014). “The Glass House Effect: Big Data, the New Oil, and the Power of Analogy”. *Maine Law Review*. Available from: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2393792> (accessed: 02.01.2021).
- Jacoby, H. (1984). *Birokratizacija svijeta*. Zagreb: Globus.
- Levi, M. and Wall, D. S. (2004). “Technologies, Security and Privacy in the post 9/11”. *Journal of Law and Society*, 31(2), 194–220.
- MacAskill, E., Hern, A. (2018). “Edward Snowden: The people are still poweless, but now they’re aware”; <https://www.theguardian.com/us-news/2018/jun/04/edward-snowden-people-still-powerless-but-aware> (accessed 02.01.2021).
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, čl. 17, BG CEN-TAR <http://www.bgcentar.org.rs> (pristupljeno 02.01.2021).

- Opšta deklaracija o ljudskim pravima, čl. 12, UNCHR; <http://www.unhcr.rs> (pristupljeno 02.01.2021).
- Pasquale, F. (2015). *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Perez, B. Et al. (2018). *You Are Your Metadata: Identification and Obfuscation of Social Media Users using Metadata Information*. arXiv <https://arxiv.org/abs/1803.10133> (accessed: 02.01.2021).
- Safari, B. (2017). "Intangible Privacy Rights: How Europe's GDPR Will Set a New Global Standard for Personal Data Protection". *Seton Hall Law Review* 47(3), Article 6.
- Snouden, E. (2020). *Trajno zabeleženo*. Beograd: Vuklan.
- Stepanović, I. (2020). *Život na internetu: pravo na privatnost i online komunikacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Sweeney, Y. (2020). "Tracking the debate on COVID-19 surveillance tools". *Nat Mach Intell* 2, 301–304; <https://doi.org/10.1038/s42256-020-0194-1>
- Tene, O., Polonetsky, J. (2013). "Privacy in the Age of Big Data: A Time for Big Decisions". *11 Northwestern Journal of Technology & Intellectual Property*.
- Wachter, S. (2018). "The GDPR and the Internet of Things: A Three-Step Transparency Model". *Law, Innovation and Technology*, SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3130392> (accessed 02.01.2021).
- Walters, G. J. (2001). *Human rights in an information age: A philosophical analysis*. Toronto: University of Toronto Press.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- White, C. L., Boatwright, B. (2020). "Social media ethics in the data economy: Issues of social responsibility for using Facebook for public relations". *Public Relations Review* 56(5).

FROM TRADITIONAL BUREAUCRACY TO ALGORITHMIC DATA PROCESSING: HOW DIGITAL TECHNOLOGY TRANSFORMS THE CONCEPT OF SURVEILLANCE?

By Ivana STEPANOVIĆ

ABSTRACT

Surveillance as a product of modern society has been radically transformed through algorithmic digital technologies. The algorithm is the key concept that changes the nature of surveillance because it alters the production process while interfering with labour, creating the culture and participating in decision making. Traditional administration is becoming algorithmic which implies that the medium which is used for storing data is no longer passive but active, alive and controlling because artificial intelligence interprets the data, produces new pieces of information based on them and takes further actions. Privacy and other human rights and liberties do not depend solely on decisions made by humans, but also by the ones created by algorithms which are being increasingly widespread not just throughout social media and other online platforms but by all institutions of the society. Algorithms are problematic because of their black-box nature or lack of transparency. The aim of this paper is to analyse the key differences between the traditional and contemporary surveillance systems and emphasise the need to examine and rethink ethical principles of utilising artificial intelligence with regards to the protection of human rights and liberties.

Keywords: algorithms, surveillance, human rights, privacy, technology.

Драгица БОГЕТИЋ, асистент
Факултет за специјалну едукацију
и рехабилитацију
Универзитета у Београду

Прегледан рад
Примљено: 10.08.2020.
Прихваћено: 14.12.2020.

Доц. др МИЛИЦА КОВАЧЕВИЋ, доцент
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Универзитета у Београду

ПОВЕЗАНОСТ НЕГАТИВНИХ ИСКУСТАВА У ДЕТИЊСТВУ СА ЗЛОУПОТРЕБОМ АЛКОХОЛА И АЛКОХОЛИЗМОМ У ОДРАСЛОМ ДОБУ

Истраживања негативних дечјих искустава представљају водећа истраживања у области поређења здравља (и благостања) одраслих са искуствима у детињству која су се дешавала и деценијама раније. Негативна искуства у детињству обухватају низ трауматичних и стресних догађаја који могу утицати на емоционални, социјални и когнитивни развој деце. Ова искуства се односе на различите видове злостављања, занемаривања и одрастања у дисфункционалном породичном окружењу, присуство сценама породичног насиља, одрастање са чланом породице који је алкохоличар, наркоман, суицидалан или има менталне болести, родитељска неслога, криминалитет у породици и сл. (уобличени под појмом “Adverse Childhood Experiences – ACE”).

НИД су повезани, између осталог, и са повећаним ризиком од усвајања низа ризичних понашања. Преко иницијације и развијања ризичних понашања, НИД су повезана и са хроничним здравственим болестима и стањима, ниским животним потенцијалом и раном смртношћу (National Center for Injury Prevention and Control, 2019). Истраживања показују јасну рефлексију негативних искустава у детињству на злоупотребу алкохола и ризик од развоја алкохолизма у одраслој доби.

Стога, општи циљ рада јесте да се анализирају резултати савремених истраживања која су пратила повезаност негативних искустава у детињству и проблема са алкохолном у одраслој доби. Поред тога, специфични циљеви рада се односе на утврђивање појава/

аспеката негативних искустава у детињству који су у јакој корелацији са злоупотребом алкохола и алкохолизмом, као и сагледавање доприноса кумулативног ефекта негативних искустава у детињству на развој ових проблема. У закључним разматрањима је фокус на значају директне превенције негативних искустава у детињству, чиме се посредно подстиче и превентивно деловање на проблеме у вези са алкохолом, с обзиром на емпиријски доказану повезаност ова два феномена.

Кључне речи: негативна искуства у детињству, злоупотреба алкохола, алкохолизам, кумулативни ефекти, превенција

Истраживања негативних дечјих искустава представљају водећа истраживања у области поређења здравља одраслих са искуствима у детињству која су се дешавала деценијама раније (Felitti, 2002). Негативна искуства у детињству (у наставку текста: НИД) обухватају низ трауматичних и стресних догађаја који могу утицати на емоционални, социјални и когнитивни развој деце и односе се на различите видове злостављања, занемаривања и одрастања у дисфункционалном породичном окружењу (Anda, 2006; Felitti et al., 1998; National Center for Injury Prevention and Control, 2019).

Искуства попут злостављања, занемаривања, присуствовање сценама породичног насиља, одрастање са чланом породице који је алкохоличар, наркоман или ментално болестан, родитељска неслога и криминалитет у породици (уобличени под појмом „негативна дечја искуства” – “АСЕ”) повезани су, између осталог, и са повећаним ризиком од усвајања низа ризичних понашања (Anda, 2006). Преко иницијације и развијања ризичних понашања, НИД су повезана и са хроничним здравственим болестима и стањима, ниским животним потенцијалом и раном смртношћу (National Center for Injury Prevention and Control, 2019). Студије НИД су пратиле следеће домене (Anda, 2006):

- Злостављање: психичко, физичко и сексуално;
- Занемаривање: психичко и физичко;
- Одростање у дисфункционалном породичном окружењу у следећим аспектима: сведочење породичном насиљу, злоупотреба алкохола и других ПАС у домаћинству, ментална болест или суицидалност чланова породице, родитељски конфликти – сепарација или развод родитеља, члан породице који је у затвору.

Пре свега, НИД су чест феномен. Према новијим подацима (N = 144017), једна од шест особа (15,6%) има четири и више НИД у својој историји (Jones, Merrick, & Houry, 2019). Поред тога, у студији

која се бавила интеркорелацијом ових домена ($N = 8629$) долази се до налаза да у 81% – 91% случајева особа која извештава о једном негативном искуству има бар још једно додатно у својој историји (Dong et al., 2004). Дакле, доказан је кумулативни ефекат негативних дечјих искустава (Anda et al., 2006) и у складу са тим је развијен укупан скор изложености НИД (Anda, 2006). Како се број НИД усложњава и повећава тако расте и ризик за различите негативне исходе (нпр. депресивност, анксиозност, суицидалност, ризична сексуална понашања, нежељена трудноћа, злоупотреба алкохола и ПАС ...) (National Center for Injury Prevention and Control, 2019).

Студије показују да су НИД повезана и са нижим академским постигнућем и незапосленошћу (Rossegger et al., 2009). Стога, превентивни напори усмерени на њихову редукацију током одрастања индивидуе могу имати дугорочне позитивне утицаје на благостање популације, здравствено стање и смањење морталитета, уопштено посматрано (Anda et al., 2006).

У ретроспективној кохортној студији ($N = 8417$) пронађена је јака корелација између НИД и конзумирања алкохола, те започињања пијења алкохолних пића у раној и средњој адолесценцији (Dube et al., 2006). Између осталог, у новијој великој студији ($N = 9.508$) је доказано да су НИД повезана са алкохолизмом у одраслом добу, нарочито код оних који су искусили вишеструке негативне догађаје (који су повећавали вероватноћу за ризична зависничка понашања од четири до 12 пута у односу на оне без НИД) (Felitti et al., 1998). Штавише, НИД и проблеми у вези са злоупотребом алкохола препознати су као једни од најважнијих питања јавног здравља, глобално посматрано (WHO, 2006; 2010).

Алкохол представља најчешће коришћену психоактивну супстанцу која може имати дугорочне штетне ефекте на здравље (Dube, 2006). Глобално посматрано, према најновијим проценама Светске здравствене организације, 2.300.000.000 људи конзумира алкохолна пића, која су одговорна за око 7,2% смрти особа млађих од 70 година (World Health Organization, 2018). Болести повезане са алкохолом заузимају треће место узрока смртности (Center for Disease Control and Prevention), одмах после срчаних и малигних болести (Stanković & Begović, 2017). Стога, превенција морбидитета и морталитета повезаних са штетном употребом алкохола постављају се као важни циљеви Светске здравствене организације (WHO, 2011).

Према Речнику термина Светске здравствене организације, злоупотреба алкохола се дефинише као „маладаптивни образац коришћења алкохола који се наставља упркос постојању перзистентних или тренутних социјалних, психичких, физичких и професионалних проблема који су проузроковани употребом алкохола...” (WHO, 1994: 4). Алкохолизам је социјална и медицинска болест (Stanković & Begović, 2017) на чији развој и облике манифестације утичу генетски, психо-социјални и средински фактори (Morse, 1992: 1013). Анализирајући дефиницију алкохолизма СЗО из средине педесетих година прошлог века, домаћи аутори и терапеути издвајају три сигурна критеријума који испуњавају алкохоличари за постављање дијагнозе (Stanković & Begović, 2017): присутност дуготрајног, прекомерног и неконтролисаног пијења које је праћено проблемима; постојање физичке или психичке зависности; присутност здравствених (телесних и психичких) и/или социјалних (породичних, професионалних и шире социјалних) компликација.

Према томе, последице алкохолизма су дубоке и вишеструке, како за алкохоличара и чланове његове породице тако и за друштво у целини (National Institutes of Health – Institute on Alcohol Abuse and Alcoholism). Такође, одрастање са родитељем алкохоличарем има несагледиве последице на дететов развој: алкохолизам родитеља „погађа” различите домене породичног функционисања који често креирају вишеструка НИД (Dube et al., 2002). Са друге стране, лонгитудинална студија на општој популацији показује да су позитивни породични процеси, јаке родитељске везе са дететом и родитељска подршка предиктори мање проблематичног пијења у одраслом добу (Galaf, Stein, Newcomb, & Bernstein, 2001).

Стога, општи циљ рада јесте да се анализирају резултати савремених истраживања која су пратила повезаност негативних искустава у детињству и проблема са алкохолом у одраслој доби. Поред тога, специфични циљеви рада се односе на утврђивање појава/аспеката негативних искустава у детињству који су у снажној корелацији са злоупотребом алкохола и алкохолизмом, као и сагледање доприноса кумулативног ефекта НИД на развој ових проблема. У закључним разматрањима је фокус на значају директне превенције негативних искустава у детињству, чиме се посредно подстиче и превентивно деловање на проблеме у вези са алкохолом.

Преглед истраживања повезаности негативних дечјих искустава и злоупотребе алкохола и алкохолизма

Првенствено, о повезаности НИД и проблема са алкохолом говори студија која је базирана на подацима из највећег центра за медицинску евалуацију – Клинике за процену здравља у Сан Дијегу ("Kaiser Permanente's San Diego Health", у наставку текста: Клиника), у којој 45.000 људи сваке године пролази кроз стандардизоване поступке процене (Felitti et al., 1998). У периоду од 1992. до 1995. године 81% особа старијих од 25 година прошло је кроз поступак процене у Клиници, који је укључивао демографске и био-психо-социјалне информације, преглед система органа, ранију медицинску дијагностику и историју породичних болести и стања. Више од половине испитаника пријавило је најмање једно НИД, а четвртина више од две категорије. Они испитаници који су имали четири или више категорија НИД у поређењу са оним без НИД имали су од четири до 12 пута већи ризик за алкохолизам, злоупотребу ПАС, депресију и покушај суицида, и од два до четири пута су били чешће пушачи, слабије су процењивали своје здравље, имали су ≥ 50 сексуалних партнера и чешће су имали сексуално преносиве болести. Поред тога, од 1.4 до 1.6 пута су били чешће физички неактивни и имали проблеме озбиљне гојазности (Felitti et al., 1998).

Такође, повезаност свих НИД са прекомерним конзумирањем алкохола у одраслом добу показују и резултати студије чији је циљ био да истражи факторе ризика за кардиоваскуларне болести, укључујући психосоцијалне и социоекономске факторе, код мушкараца средње животне доби из Источне Финске (Kauhanen, Leino, Lakka, Lynch, & Kauhanen, 2011).

О доказаној повезаности НИД и зависности од алкохола говори и велико истраживање спроведено на популацији одраслих у САД ($N = 43.093$). Узорак су чинили учесници епидемиолошког националног истраживања о коришћењу алкохола и алкохолизму (National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions – NESARC), које је спроведено током 2001. и 2002. године на неклиничком узорку старијем од 18 година. Главни резултати показују повезаност са постојањем алкохолизма у породици и са раном иницијацијом пијења алкохолних пића. Такође, два или више НИД значајно повећавају ризик од алкохолизма (у поређењу са онима без НИД), чак и када се

контролишу остале потенцијално конфундирајуће варијабле, попут социодемографских (Pilowsky, Keyes, & Hasin, 2009).

Улога социодемографских варијабли. По питању одређених социодемографских варијабли које могу имати улогу у модерирању везе НИД и проблема са алкохолом, важно је споменути студију у којој су коришћени подаци из базе података истраживања Бихејвиоралних ризичних фактора (“Behavioral Risk Factor Surveillance System”) (Lee & Chen, 2017). Студија је спроведена током 2010. године, узорак је категоризован као случајан, и чинило га је 60.598 (23.966 мушкараца и 36.632 жене) испитаника из 10 америчких држава: Хаваји, Мајне, Небраска, Невада, Пенсилванија, Утах, Вермонт, Вашингтон, Винсконсин и Колумбија Дистрикт. Циљ студије је био двојак: а) утврђивање односа између НИД, депресивности и претераног конзумирања алкохола и уочавање разлика у односу на етничку и родну припадност испитаника; б) утврђивање разлика у изложености према типу НИД (нпр. зостављање у детињству – директан утицај; изазови, проблеми у домаћинству – индиректан утицај). Круцијални налази, добијени обрадом података помоћу логистичке регресије, сугеришу да су НИД значајно повезана са депресивношћу и прекомерном употребом алкохола, али да пол није био модератор ове везе. По питању социодемографске варијабле – етницитет, резултати показују да испитаници црне расе, нехиспанског порекла, који су искусили било које НИД (у поређењу са онима без НИД) имају три пута већу вероватноћу за тешко опијање (Lee & Chen, 2017).

Млади у посебно осетљивим друштвеним групама. Истраживање (спроведено у периоду од 2001. до 2003. године) које је имало за циљ утврђивање преваленције и предиктора злоупотребе супстанци младих на хранитељству (N = 451) указује на значајне аспекте негативних искустава у детињству који нису увршћени у опште студије НИД. Наиме, реч је о ситуацији деце без родитељског старања, али и о ситуацији бескућништва.

Скоро половина узорка на хранитељству (45%) извештавала је о томе да су у протеклих шест месеци користили алкохол или друге илегалне ПАС; 49% је пробало дрогу некад током живота, а 35% је задовољавало критеријуме према ДСМ-IV за зависност од ПАС. Дијагноза поремећаја у понашању значајно је повећавала вероватноћу за употребу супстанци и зависност. Дијагноза ПТСП-а је била предиктор повећане вероватноће употребе више дрога и зависности од супстанци (Vaughn, Ollie, McMillen, Scott, & Munson, 2007).

Следеће истраживање, које је такође у вези са специфично осетљивим друштвеним контекстом из којег могу потицати деца и млади, указује на статус „одбегле” деце (*runaways*) и ситуације бескућништва као врло ризичних за иницијацију и развој злоупотребе алкохола. Наиме, циљ студије је био да се истражи преваленција злоупотребе алкохола и ПАС код младих бескућника, као и варијације по питању пола, узраста, етничитета, узраста приликом напуштања куће и дужине бескућништва. Узорак студије су чинили адолесценти и млади узраста од 13 до 23 године који су бескућници или су у ризику да то постану (што је уједно био и критеријум селекције). Узорковање је било систематско, а узорак репрезентативан за популацију младих на подручју Лос Анђелеса, холивудске четврти. Резултати указују да је, према ДСМ-III критеријумима, у 71% случајева постојала дијагноза злоупотребе алкохола или илегалних супстанци. Такође, утврђено је да је време проведено у ситуацији бескућништва позитивно повезано са злоупотребом алкохола и других ПАС (Kipke, Montgomery, Simon, & Iverson, 1997).

На још један изузетно рањив контекст у вези са злоупотребом алкохола и развојем алкохолизма – контекст миграција, указује и студија која је спроведена у популацији имиграната и рођених Американаца. Ова студија имала је за циљ да утврди преваленцију и корелате злоупотребе алкохола, те компарацију налаза у ове две групе. Подаци за анализу су преузети из Националног епидемиолошког истраживања о алкохолу и са њим повезаним проблемима, које је укључивало репрезентативан узорак опште популације старије од 18 година ($N = 43.093$). Кључни резултати указују на то да је клиничка дијагноза алкохолизма била чешћа код имиграната са трауматичним догађајима. Међутим, преваленција злоупотребе алкохола била је значајно нижа код имиграната него код рођених Американаца. Трауматична искуства у последњих годину дана била су повезана са већим ризиком за било коју категорију злоупотребе алкохола, и код рођених Американаца и код имиграната (Szaflarski, Cubbins & Ying, 2011).

Алкохолизам родитеља и НИД. Резултати следеће студије указују на низ тешких и трауматичних околности са којима се сусрећу деца алкохоличара, и које одвојено, али и кумулативним ефектом доводе до повећања ризика развоја проблема са алкохолом у одраслом добу код ове деце. Наиме, узорак студије чинили су пацијенти у Клиници у Сан Дијегу ($N = 9.508$). Деца алкохоличара имају повишен ризик да буду злостављана или занемарена, да присуствују сценама поро-

дичног насиља и да буду изложена развоју у домаћинству где се злоупотребавају ПАС и у којима су родитељ/и ментално болесни, суицидални или укључени у криминалне активности (Anda et al., 2002). Породице у којима је бар један родитељ алкохоличар одликују дисфункционални обрасци понашања, учестали конфликти и породично насиље. Према резултату истраживања спроведеног у Лондону, рађеног у више етапа, испитаници који су били изложени родитељским свађама и физичким обрачунима у детињству имали су 1.24 пута више ситуација опасног пијења у средњем добу (Leung, Britton, & Bell, 2015). Такође, резултати студије рађене у две источне кинеске регије над студентима Медицинског факултета (Anhui Medical University, Wannan Medical College, Bengbu Medical College; N = 2073) показују да су испитаници са алкохолизмом оба родитеља имали највиши скор на укупној варијабли НИД-а (збирно све димензије). У поређењу са испитаницима који нису имали НИД, лична злоупотреба алкохола је од два до четири пута већа код оних са НИД. Резултати су показали високу преваленцију личне злоупотребе алкохола код оних испитаника који су одрастали са родитељима алкохоличарима (Qin, Ma-Xia, Jie, Wen-Xian, & Dong-Qing, 2008).

Рана иницијација пијења и НИД. Како је један од важних фактора развоја алкохолизма рана иницијација пијења у касном детињству и раној адолесценцији, подобно је навести и резултате истраживања над испитаницима који су регрутовани из велике студије спроведене 1996. године (Nurses' Health Study II). У коначном, узорак је чинило 3.283 девојчице и 2.228 дечака узраста од 11 до 18 година (Fisher, Miles, Austin, Camargo, & Colditz, 2007). Поред осталих, као предиктори ране иницијације пијења показали су се и конзумирање алкохола родитеља (старијих у домаћинству) и сиблинга, пијење вршњака и пушење цигарета. Код девојчица је присутна позитивна корелација између једнородитељске породице и иницијације пијења, и негативна корелација са породичном праксом заједничког вечеравања сваког дана (Fisher et al., 2007).

Проблеми менталног здравља, НИД и проблеми у вези са алкохолем. Према многим истраживањима, НИД су конзистентно повезана са психијатријским проблемима (Schilling, Aseltine, & Gore, 2007). Дакле, како НИД могу имати ефекат на развој различитих проблема и поремећаја у домену менталног здравља, посредно преко ових варијабли, могу имати улогу и у развоју проблема болести зависности. О оваквој констелацији односа говоре и резултати истраживања

које је имало двојаку функцију. Првенствено, да се испитају НИД као ризични фактори за зависност од супстанци. Затим, да се испита медијаторска улога поремећаја расположења и анксиозног поремећаја у односу НИД и зависности од супстанци (Douglas et al., 2010). У овој студији је коришћена секундарна анализа података из генетичког и „на породицу базираног“ истраживања (N = 2510) на четири различите локације. Кључним резултатима се уочава позитивна корелација између злостављања у детињству и присуствовања сценама насиља (трауматични догађаји) са бројем поремећаја расположења и анксиозних поремећаја, као и са ризиком за зависност од супстанци. Поремећаји расположења и анксиозности појавили су се око три године пре прве дијагнозе зависности од супстанци и имали су делимично медијаторску улогу у деловању НИД на ризик од злоупотребе супстанци. 15% узорка је имало историју зависности од алкохола; 25% узорка је имало историју зависности од алкохола и кокаина; и 2% је имало зависност од алкохола и опиоида (удружено) (Douglas et al., 2010). Такође, резултати истраживања спроведеног у три њујоршке болнице (N = 802; 481 мушког, 321 женског пола; просечан узраст 34.41, СД = 7.71), са циљем утврђивања психијатријских корелата злостављања у детињству код пацијената који се лече од алкохолизма, указују на високо присутно злостављање у детињству (Windle, Windle, Scheidt, & Miller, 1995). Наиме, преваленција злостављања у детињству у узорку је била 59% за жене и 30% за мушкарце. Историја породичног алкохолизма повезана је са већим извештавањем о злостављању. Сексуално насиље: 49% за жене и 12% за мушкарце (са или без физичког злостављања); физичко насиље: 33% жена и 24% мушкараца (Windle et al., 1995).

На крају, интересантним се чини и споменути резултате домаћег истраживања са двојаким циљем: прво, утврђивање повезаности НИД и психијатријских поремећаја у одраслом добу. Секундарни циљ рада био је да се утврди повезаност између НИД и агресивности у одраслом добу (повезаност са степеном и структуром агресивности) (Samardžić, Nikolić, Grbeša, Simonović, & Milenković, 2010). У истраживању је учествовало 113 испитаника који су се лечили на психијатрији ванинституционално (50 жена и 63 мушкараца, највише мушкараца у групи алкохоличара – 3:1), старости од 21 до 65 година (просечног узраста 44.28 година). Испитаници су подељени према дијагнози коју су имали (у складу са Међународном класификацијом болести – 10. ревизија) у групу психотичних (N = 40), непсихотичних (N = 40) и пације-

ната који су се лечили од алкохолизма ($N = 33$). Уколико је постојао коморбидитет, испитаници су према дијагнози били сврставани у складу са актуелним разлогом јављања у Клинику за заштиту менталног здравља у Нишу. Кључни резултати указују на постојање статистички значајне разлике између клиничког и неклиничког узорка, у прилог значајно већем броју НИД код психијатријских пацијената, генерално посматрано. Такође, клинички узорак карактерише и статистички значајно већа вредност скорa физичке агресивности, те су скорови физичке агресивности и у позитивној корелацији са бројем НИД. Највећи број алкохоличара је имао једно НИД и најчешће био изложен занемаривању и насиљу од стране вршњака у односу на сва остала НИД (Samardžić i sar., 2010).

Аутодеструктивна понашања, НИД и проблеми са алкохолом. Индиректно, НИД могу водити у низ ризичних понашања, деструктивне и аутодеструктивне природе. Механизам посредовања може укључивати и зависност од алкохола. У новијем истраживању које се бавило утврђивањем могуће улоге зависности од алкохола између НИД и покушаја суицида, учествовало је 186 алкохоличара (регрутованих на третману детоксикације у Таипеи болници у периоду од јануара 2007. до марта 2010. године) и 205 испитаника без дијагнозе зависности од алкохола (Chen, Chen, Liu, Kuo, & Huang, 2018). Резултати регресионе анализе показују да су зависност од алкохола и одвојена НИД повезани са покушајем суицида. Зависност од алкохола се показује као делимичан медијатор везе између покушаја суицида и појединих категорија НИД: присуство сценама физичког насиља над мајком, сексуално злостављање и ≥ 3 НИД (Chen et al., 2018). Друго истраживање, рађено у Њујорку, указује да је дијагноза дуалног злостављања нарочито повезана са покушајима суицида и код жена и код мушкараца (и са антисоцијалним поремећајем личности), те са генерализованим анксиозним поремећајем код жена и депресивношћу код мушкараца (Windle et al., 1995).

Кумулативни ефекти НИД. Према резултатима различитих истраживања, виши скор НИД је повезан са злоупотребом алкохола и алкохолизмом, што се свакако закључује и из прегледа претходних студија. Поред тога, кумулативности ефеката као посебно ризичној појави сведочи велика студија из Сан Дијега (где се, између осталог, потврђује четири до 12 пута већи ризик за алкохолизам код оних испитаника који су имали четири или више НИД) (Felitti et al., 1998). Затим, резултати крос-секционе студије спроведене у Филадельфији

($N = 1784$) указују да је висок стандардни НИД скор (породичне дисфункције) био у вези са ризичним понашањима испитаника, њиховим физичким и психичким здрављем, док је проширени виши НИД скор (стресори у заједници) био у вези само са историјом злоупотребе супстанци и сексуално преносивим болестима (Wade et al., 2016). Слично, резултати Националног епидемиолошког истраживања о проблемима у вези са алкохолом указују да два или више НИД повећавају ризик развоја алкохолизма (Pilowsky et al., 2009). Резултати нове студије НИД, која је први пут спроведена у Србији ($N = 2.792$, старији од 18 година) позитивно кореспондирају са налазима сличних истраживања у свету. Наиме, конзумирање алкохола је повезано са већином облика НИД, а злоупотреба и зависност од алкохола (као и других ПАС) је у јакој корелацији са бројем НИД, који су класификовани као икада или често доживљени током живота (Kostić i sar., 2019).

Проблеми повезани са злоупотребом алкохола и алкохолизмом

С обзиром на то да је у претходној целини приказан широк спектар негативних искустава у детињству који доприносе повећању ризика за злоупотребу алкохола и алкохолизма, у овом делу ћемо дати кратак осврт на тему широких последица алкохолизма. Наиме, на овај начин се може имати увид у „заچارани” круг фактора који доприносе развоју проблема, фактора који га одржавају и фактора који утичу да се путем система учења по моделу, начина ношења са стресом или трансгенерацијског преноса негативних искустава овај проблем даље одржава и наставља.

Алкохолизам је широко распрострањен проблем глобално посматрано, чешће у северној и источној Европи (Русија, Скандинавија) у односу на остале европске делове, који утиче на све сфере живота алкохоличара (Schuckit, 2009). По питању полне дистрибуције, карактеристичнији је за мушкарце него жене, иако алкохолизам жена постаје све истакнутији друштвени проблем, где стигма и друштвене предрасуде представљају значајну баријеру правовременог откривања и адекватног третмана (Vilić & Žunić, 2014).

Последице алкохолизма су вишеструке, дуготрајне и оштећују не само функционисање појединца, већ и функционисање породице у целини, са великом могућношћу трансгенерацијског преноса образаца деце на њихове будуће породице и односе. Поред тога што су

алкохолизмом појединца компромитовани његово здравље, породични, социјални и професионални односи, повећава се ризик уласка у друга ризична понашања. По питању ширих социјалних последица нарочито се истиче вршење саобраћајних и насилних деликата. Примера ради, сматра се да је око 20% саобраћајних несрећа изазвано од стране алкохолисаног возача, док је око 50% насилничког понашања у породици извршено од стране мужева алкохоличара (Stanković & Begović, 2017).

Са аспекта телесних здравствених последица, алкохолизам доводи до оштећења периферног и централног нервног система, до дефицијенције витамина и минерала у организму, до гастроинтестиналних проблема (болести јетре, желуца, панкреаса), кардиоваскуларних тегоба и општег пропадања спољашњег и унутрашњег стања организма (WHO, 2011). Са психолошке тачке гледишта, доводи до низа проблема у смислу психичких функција, промена карактера личности уз типично алкохоличарско понашање, а такође може довести и до психотичних поремећаја (делиријум тременс, Корсаковљева психоза и сл.) (Stanković & Begović, 2017). У складу са тим, подаци указују на то да алкохоличари имају знатно већи ризик за афективне и анксиозне поремећаје, депресивне епизоде, суицидалне идеације, покушаје суицида и поремећаја спавања, као и већи ризик за придружене друге облике зависности (Schuckit, 2009). У смислу процене, ситуација се компликује с обзиром на то да ментални проблеми могу бити и ризични фактор развоја алкохолизма, односно део потенцијалне етиологије проблема са алкохолом. У том смислу се посматра временски аспект, тј. чињеница да ли су ментални проблеми претходили алкохолизму или представљају његов нуспродукт, те се на тај начин третирају као примаран (део етиологије) или секундаран проблем (део последице алкохолизма) (Sher, Grekin & Williams, 2005).

Алкохолизам члана породице је потврђен предиктор незадовољства у браку, сепарације партнера, породичне дисфункционалности и насиља у породичној заједници (Hutchinson, Mattick, Braunstein, Maloney, & Wilson, 2014). Деца која се социјализују у алкохоличарским породицама имају већи ризик од развоја бројних менталних проблема (тешкоће са идентитетом, самопоштовањем, преосетљивост, немир, емоционална лабилност...); проблема у вези са академским постигнућем (као резултат породичне дисфункционалности, замене породичних улога, али могућа је и ситуација компензације негативне породичне атмосфере добрим школским успехом); и социјалним

прилагођавањем (од антисоцијалног понашања до тоталне социјалне повучености и изолације) (Stanković & Begović, 2017). Девојчице које се социјализују у алкохоличарским породицама имају већи ризик за улазак у брак са партнером који је такође алкохоличар (Anda, 2006).

На крају, али не мање важно, алкохолизам као болест носи са собом и последице професионалне природе. Наиме, постоји доказана повезаност између незапослености и алкохолизма са бидирекционим утицајем. Алкохоличари, у складу са свим другим проблемима који проистичу из болести, у већем су ризику да остану без посла. Са друге стране, незапосленост је фактор ризика за развој алкохолизма (Klingemann, 2001). Поред тога, алкохоличари који су запослени су мање продуктивни на радном месту, чешће узимају боловање и одсуствују са посла, чешће се повређују и склонији су критици, опонирању и конфликтима у радном окружењу (Klingemann, 2001; Stanković & Begović, 2017).

Закључна разматрања

Кључ за редуковање НИД, а самим тим и повећање шансе за смањење злоупотребе алкохола и развоја алкохолизма, те последица које из алкохолизма проистичу, јесте превенција и рана интервенција. Дијапазон деловања превентивних стратегија, интервенција и активности када су у питању НИД је широк и комплексан и захтева мобилизацију великог броја ресурса и темељан ангажман заједнице. Циљ је спроводити стратегије универзалне, селективне и индиковане превенције у различитим системима. Перманентним, правовременим, координисаним и адекватним напорима у циљу превенције НИД смањила би се стопа менталних проблема, суицидалног понашања, болести зависности, различитих органских болести, спречила би се рана смртност, а побољшао квалитет живота и целоживотни потенцијали и ангажман људи широм света.

Национални центар за превенцију и контролу болести (у наставку: Центар), одсек за превенцију насиља, развио је низ смерница које је потребно имплементирати како би се заједничким снагама радило на превенцији НИД и обезбеђивању здравог контекста за позитиван развој деце. Првенствено, потребно је радити на превенцији свих форми злостављања и занемаривања деце. У том смислу, корисно је споменути смернице Центра за политику, норме и програмске

активности које су директно фокусиране на активности у правцу превенције злостављања и занемаривања деце као приоритетне области деловања (Fortson, Klevens, Merrick, Gilbert, & Alexander, 2016). У питању су стратегије и приступи усмерени на: ојачавање економске подршке породицама; промене социјалних норми у циљу подршке и промоције позитивног родитељства; обезбеђивање квалитетне неге и раног приступа квалитетном образовању уз укљученост родитеља; ојачавање родитељских вештина у циљу унапређења позитивног развоја деце (кућне посете, приступи усмерени на породичне релације и родитељске вештине); интервенције намењене смањењу штете и спречавању будућих ризика (осигуравање примарне заштите; бихејвиорални програми за родитеље; третмани усмерени на смањење штете проузроковане злостављањем и занемаривањем; третмани који су усмерени на превенцију проблема у понашању и каснију укљученост у насилне активности деце) (Fortson et al., 2016).

Поред тога, смернице Центра базиране на корацима за креирање сигурног, стабилног и негујућег окружења за породицу и децу (Centers for Disease Control and Prevention, 2019) фокусирају се на следеће есенцијалне циљеве како би деца била заштићена и могла да остваре своје потенцијале: подизање свести шире јавности и посвећена промоција сигурности, безбедности и негујућих односа и окружења за децу; коришћење емпиријских података како би се обезбедила акција у правцу заштите; креирање контекста за здраве породице и децу кроз програме (схватити значај одговорности свих у заједници и потребе да се увек делује у најбољем интересу детета, промовисати позитивне норме заједнице кроз програме за одговорно понашање родитеља, имплементирати програме засноване на доказима за родитеље); креирати политике које подржавају здраво окружење за породице и децу, истицати њихов значај и спроводити ригорозне евалуације.

Литература

- Anda, R. (2006). "The health and social impact of growing up with alcohol abuse and related adverse childhood experiences: The human and economic costs of the status quo". *National Association for Children of Alcoholics Forum* (Vol. 19). Available from: https://celebratingfamilies.net/PDF/RobertAnda_article.pdf, (accessed 15/05/2020).

- Anda, R. F., Felitti, V. J., Bremner, J. D., Walker, J. D., Whitfield, C. H., Perry, B. D. & Giles, W. H. (2006). "The enduring effects of abuse and related adverse experiences in childhood". *European archives of psychiatry and clinical neuroscience*, 256(3), 174–186.
- Anda, R. F., Whitfield, C. L., Felitti, V. J., Chapman, D., Edwards, V. J., Dube, S. R., & Williamson, D. F. (2002). "Adverse childhood experiences, alcoholic parents, and later risk of alcoholism and depression". *Psychiatric services*, 53(8), 1001–1009.
- Center for Disease Control and Prevention (CDC). *Alcohol and Public Health: Alcohol-Related Disease Impact (ARDI). Average for United States 2006–2010 Alcohol-Attributable Deaths Due to Excessive Alcohol Use*. Available from: https://nccd.cdc.gov/DPH_ARDI/Default/Report.aspx?T=AAM&P=f6d7eda7-036e-4553-9968-9b17ffad620e&R=d7a9b303-48e9-4440-bf47-070a4827e1fd&M=8E1C5233-5640-4EE8-9247-1ECA7DA325B9&F=&D=, (accessed 20/07/2019).
- Centers for Disease Control and Prevention. (2019). "Essentials for childhood creating safe, stable, nurturing relationships and environments for all children". Georgia: National Center for Injury Prevention and Control Centers for Disease Control and Prevention, Division of Violence Prevention.
- Chen, W. Y., Chen, Y. Y., Liu, H. H., Kuo, P. H., & Huang, M. C. (2018). "The possible mediating effect of alcohol dependence on the relationship between adverse childhood experiences and attempted suicide". *Alcohol*, 73, 9–15.
- Dong, M., Anda, R. F., Felitti, V. J., Dube, S. R., Williamson, D. F., Thompson, T. J. & Giles, W. H. (2004). "The interrelatedness of multiple forms of childhood abuse, neglect, and household dysfunction". *Child abuse & neglect*, 28(7), 771–784.
- Douglas, K. R., Chan, G., Gelernter, J., Arias, A. J., Anton, R. F., Weiss, R. D. & Kranzler, H. R. (2010). "Adverse childhood events as risk factors for substance dependence: partial mediation by mood and anxiety disorders". *Addictive behaviors*, 35(1), 7–13.
- Dube, S. R., Anda, R. F., Felitti, V. J., Edwards, V. J., & Croft, J. B. (2002). *Adverse childhood experiences and personal alcohol abuse as an adult*. *Addictive Behaviors*, 27(5), 713–725.
- Dube, S. R., Miller, J. W., Brown, D. W., Giles, W. H., Felitti, V. J., Dong, M., & Anda, R. F. (2006). "Adverse childhood experiences and the

- association with ever using alcohol and initiating alcohol use during adolescence". *Journal of Adolescent Health*, 38(4), 444–e1.
- Felitti, V. J. (2002). "The relation between adverse childhood experiences and adult health: Turning gold into lead". *The Permanente Journal*, 6(1), 44.
- Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V. & Marks, J. S. (1998). "Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults: The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study". *American journal of preventive medicine*, 56(6), 774–786.
- Fisher, L. B., Miles, I. W., Austin, S. B., Camargo, C. A., & Colditz, G. A. (2007). "Predictors of initiation of alcohol use among US adolescents: findings from a prospective cohort study". *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 161(10), 959–966.
- Fortson, B. L., Klevens, J., Merrick, M. T., Gilbert, L. K., & Alexander, S. P. (2016). "Preventing child abuse and neglect: A technical package for policy, norm, and programmatic activities". Georgia: National Center for Injury Prevention and Control Centers for Disease Control and Prevention, Division of Violence Prevention.
- Galaif, E. R., Stein, J. A., Newcomb, M. D., & Bernstein, D. P. (2001). "Gender differences in the prediction of problem alcohol use in adulthood: exploring the influence of family factors and childhood maltreatment". *Journal of studies on Alcohol*, 62(4), 486–493.
- Hutchinson, D., Mattick, R., Braunstein, D., Maloney, E., & Wilson, J. (2014). The impact of alcohol use disorders on family life: A review of the empirical literature.
- Jones, C. M., Merrick, M. T., & Houry, D. E. (2019). "Identifying and preventing adverse childhood experiences: implications for clinical practice. *Jama*, 323(1), 25–26.
- Kauhanen, L., Leino, J., Lakka, H. M., Lynch, J. W., & Kauhanen, J. (2011). "Adverse childhood experiences and risk of binge drinking and drunkenness in middle-aged Finnish men". *Advances in preventive medicine*, 1–12.
- Kipke, M. D., Montgomery, S. B., Simon, T. R., & Iverson, E. F. (1997). "'Substance abuse' disorders among runaway and homeless youth". *Substance use & misuse*, 32(7–8), 969–986.
- Klingemann, H. (2001). Alcohol and its social consequences-the forgotten dimension by Harald Klingemann. Geneva: WHO.

- Kostić, M., Lazarević, Lj., Mandić Maravić, V., Mitković Vončina, M., Radosavljević Kirčanski, J., Stojković, A., Videnović, M. (2019). *Studija negativnih iskustava u detinjstvu (ACE studija)*. Beograd: UNICEF u Srbiji.
- Lee, R. D., & Chen, J. (2017). "Adverse childhood experiences, mental health, and excessive alcohol use: Examination of race/ethnicity and sex differences". *Child abuse & neglect*, 69, 40–48.
- Leung, J. P. K., Britton, A., & Bell, S. (2015). "Adverse childhood experiences and alcohol consumption in midlife and early old-age". *Alcohol and alcoholism*, 51(3), 331–338.
- Morse, R. M., & Flavin, D. K. (1992). "The definition of alcoholism". *Jama*, 268(8), 1012–1014.
- National Center for Injury Prevention and Control – Division of Violence Prevention (April 09, 2019). Available from <https://www.cdc.gov/violenceprevention/childabuseandneglect/acestudy/aboutace.html>, (accessed 20/7/2019).
- National Institutes of Health – Institute on Alcohol Abuse and Alcoholism – U.S. Department of Health and Human Services National. Available from <https://pubs.niaaa.nih.gov/publications/aa83/AA83.pdf>, (accessed 20/7/2019).
- Pilowsky, D. J., Keyes, K. M., & Hasin, D. S. (2009). "Adverse childhood events and lifetime alcohol dependence". *American journal of public health*, 99(2), 258–263.
- Qin, X. I. A. O., Ma-Xia, D. O. N. G., Jie, Y. A. O., Wen-Xian, L. I., & Dong-Qing, Y. E. (2008). "Parental alcoholism, adverse childhood experiences, and later risk of personal alcohol abuse among Chinese medical students". *Biomedical and environmental sciences*, 21(5), 411–419.
- Rossegger, A., Wetli, N., Urbaniok, F., Elbert, T., Cortoni, F., & Endrass, J. (2009). "Women convicted for violent offenses: Adverse childhood experiences, low level of education and poor mental health". *BMC psychiatry*, 9(1), 81.
- Samardžić, L., Nikolić, G., Grbeša, G., Simonović, M., & Milenković, T. (2010). „Povezanost nepovoljnih iskustava u detinjstvu sa psihijatrijskim poremećajima i agresivnošću kod odraslih”. *Vojnosanitetski preglad*, 68(8), 653–658.
- Schilling, E. A., Aseltine, R. H., & Gore, S. (2007). "Adverse childhood experiences and mental health in young adults: a longitudinal survey". *BMC public health*, 7(1), 30.

- Schuckit, M. A. (2009). "Alcohol-use disorders". *The Lancet*, 373(9662), 492–501.
- Sher, K. J., Grekin, E. R., & Williams, N. A. (2005). "The Development of Alcohol Use Disorders". *Annual Review of Clinical Psychology*, 1(1), 493–523.
- Stanković, Z. & Begović, D. (2017). *Alkoholizam od prve do poslednje čaše – terapijski priručnik*. Beograd: Kreativni centar.
- Szaflarski, M., Cubbins, L. A., & Ying, J. (2011). "Epidemiology of alcohol abuse among US immigrant populations". *Journal of Immigrant and Minority Health*, 13(4), 647–658.
- Vaughn, M. G., Ollie, M. T., McMillen, J. C., Scott Jr, L., & Munson, M. (2007). "Substance use and abuse among older youth in foster care". *Addictive behaviors*, 32(9), 1929–1935.
- Vilić, S. K., & Žunić, N. (2014). „Alkoholizam žena – rodne razlike kao viktimogene predispozicije”. *Temida*, 17(1), 65–80.
- Wade, R., Cronholm, P. F., Fein, J. A., Forke, C. M., Davis, M. B., Harkins-Schwarz, M., Bair-Merritt, M. H. (2016). "Household and community-level Adverse Childhood Experiences and adult health outcomes in a diverse urban population". *Child Abuse & Neglect*, 52, 135–145.
- Windle, M., Windle, R. C., Scheidt, D. M., & Miller, G. B. (1995). "Physical and sexual abuse and associated mental disorders among alcoholic inpatients". *The American journal of psychiatry*, 152(9), 1322–1328.
- World Health Organization. (2006). *Preventing Child Maltreatment: A Guide to Taking Action and Generating Evidence*. Geneva: WHO.
- World Health Organization. (2010). *Global Strategy to Reduce the Harmful Use of Alcohol*. Geneva: WHO.
- World Health Organization (2018). *Global status report on alcohol and health 2018*. Geneva: WHO.
- World Health Organization. (1994). *Lexicon of alcohol and drug terms*. Geneva: WHO.
- World Health Organization. (2011). *Global status report on alcohol and health*. Geneva: WHO.

RELATIONSHIP BETWEEN ADVERSE CHILDHOOD EXPERIENCES WITH ALCOHOL ABUSE AND ADULT ALCOHOLISM

By Dragica BOGETIĆ, Milica KOVAČEVIĆ

ABSTRACT

Researches on adverse childhood experiences is the leading researches in the field of comparing the health (and well-being) of adults with childhood experiences that have taken place decades before. Negative childhood experiences include traumatic and stressful events that can affect children's emotional, social and cognitive development. These experiences relate to various types of abuse, neglect and growing up in a dysfunctional family environment, attending scenes of domestic violence, growing up with a family member who is an alcoholic, drug addict, suicidal or has a mental illness, parental discord, domestic violence etc. (formed under the term "Adverse Childhood Experiences – ACE").

ACE are associated, among other things, with an increased risk of adopting a range of risky behaviors. Through the initiation and development of risky behaviors, NIDs are also associated with chronic health diseases and conditions, low life potential, and early mortality (National Center for Injury Prevention and Control, 2019). Researches shows a clear reflection of negative childhood experiences on alcohol abuse and the risk of developing alcoholism in adulthood.

Therefore, the main goal of the paper is to analyze the results of contemporary researches that has followed the connection between adverse experiences in childhood and alcohol problems in adulthood. In addition, the specific objectives of the paper are to identify the phenomena/aspects of adverse childhood experiences that are strongly correlated with alcohol abuse and alcoholism, as well as to consider the contribution of the cumulative effect of NID on the development of these problems. In the concluding remarks, the focus is on the importance of direct prevention of negative childhood experiences, which indirectly encourages preventive action on alcohol – related problems, given the empirically proven connection between these two phenomena.

Keywords: adverse childhood experiences, alcohol abuse, alcoholism, cumulative effects, prevention.

Ида КОЛИНОВИЋ*

Прегледан рад

Примљен: 02.12.2020.

Прихваћен: 28.12.2020.

ИЗАЗОВИ АКТИВАЦИЈЕ РАДНО СПОСОБНИХ КОРИСНИКА МАТЕРИЈАЛНОГ ОБЕЗБЈЕЂЕЊА У ПРАКСИ ЦЕНТАРА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД У ЦРНОЈ ГОРИ

Нови инклузивни приступ тржишту рада треба да интегрише политику запошљавања и социјалну политику на начин да се развију нови механизми свеобухватне подршке појединцима који су искључени са тржишта рада, а нарочито дугорочно незапосленима. Црна Гора предузима континуиране напоре у циљу испуњавања услова који су дати кроз Заједничку преговарачку позицију Европске уније за затварање поглавља 19 – Социјална политика и запошљавање. Програм активације корисника материјалног обезбјеђења почео је са имплементацијом 2013. године, усвајањем Правилника о садржини и облику индивидуалног плана активације и начину спровођења мјера социјалне укључености радно способних корисника материјалног обезбјеђења сходно Закону о социјалној и дјечјој заштити. Има за циљ оснаживање корисника материјалног обезбјеђења и развијање њихових способности за активно превазилажење неповољне социјалне ситуације, бољу укљученост на тржиште рада и већу социјалну укљученост у друштво. У том процесу значајну улогу имају центри за социјални рад, завод за запошљавање и други релевантни актери, свако из домена својих надлежности. У раду ће бити представљен проблем незапослености и концепт активације радно способних корисника материјалног обезбјеђења, као и значајна улога стручних радника у центрима за социјални рад на том пољу.

Кључне ријечи: незапосленост, сиромаштво, активација корисника материјалног обезбјеђења, центри за социјални рад

* Докторанд на Универзитету у Црној Гори, социјална радница запослена у Министарству рада и социјалног старања Црне Горе, ida.kolinovic@gmail.com

Увод

Сиромаштво, насиље у породици, здравствени проблеми повезани са стресом, депресија, делинквенција, незапосленост само су неки од бројних питања којима се баве центри за социјални рад. У многим случајевима ови и други слични проблеми су међусобно узрочно-последично повезани. Многи корисници који, на примјер, поднесу захтјев центру за социјални рад ради остваривања права на материјално обезбјеђење по основу незапослености, у складу са законом, могу имати и многе друге проблеме. Незапосленост онемогућава испуњење неких потреба које иначе осигурава запослење, повећава ризик од настанка разноврсних тешкоћа и проблема за које постоји вјероватноћа да ће постати хронични, уколико се дужина незапослености буде продужавала. У комбинацији са другим факторима, незапосленост може негативно утицати на родитељство (на примјер, нормална адолесцентска криза може бити погоршана стресом родитеља због незапослености, чиме је умањена њихова способност да се суоче са адолесцентском кризом), као и на бригу о рањивим одраслим и старим лицима (незапосленост пружаоца његе и недостатак финансијских средстава за бригу о одраслој или старој особи може негативно утицати на квалитет његе и довести до злостављања). Посебан проблем представља незапосленост хранитеља породице, нарочито у случајевима вишечланих породица са дјецом, примаоца материјалног обезбјеђења. Широка је спектар проблема који су често повезани са незапосленошћу: депресија, апатија, осјећај безнађа (недостатак визије и животне перспективе), осјећај бескорисности, недостатак сврхе, ниско самопоштовање, нижи степен социјалне активности, повећана социјална изолација, осјећај одвојености од друштва, самоубилачке преокупације, породични конфликти, насиље у породици, злоупотреба психоактивних супстанци, сиромаштво, итд. Губитак посла, као значајан животни догађај, рангиран је међу десет најтрауматичнијих животних искустава (Moorhouse, 2007). Истраживања су показала да је губитак посла високостресно искуство које код појединца изазива промјене у доживљавању и понашању (McKee-Ryan, 2003).

Проблем (дуготрајне) незапослености корисника материјалног обезбјеђења

Посебан проблем у свијету незапослености представља сиромаштво и дуготрајна незапосленост јер најчешће изазива пад животног стандарда и осиромашење, које ограничава ресурсе тражења посла и онемогућава учествовање у друштвеним активностима. Углавном подразумејива незапосленост дванаест мјесеци и дуже (<https://data.oecd.org/unemp/long-term-unemployment-rate.htm>). Дуготрајна незапосленост за појединца често значи губитак слободе одлучивања, губитак знања и стручности (подједнако како се учи радом, тако се и заборавља услед нерада, односно недостатка праксе), здравствене проблеме, губитак мотивације за будући рад, губитак социјалних односа и породичног живота, те коначно губитак друштвених вриједности и одговорности. Рад се с разлогом сматра најбољим обликом социјалне заштите, а разлози за то су свакако: економска независност и социјална укљученост (Бејаковић, 2018). Студије су откриле да посао може бити најефикасније рјешење за „лијечење” многих проблема са којима се суочавају незапослени (Briar, 1983).

Савјет Европе је указао на тијесну везу између сиромаштва и социјалне искључености: „Сиромаштво може водити социјалној искључености у смислу да су људи одсјечени од тржишта рада, не учествују у доминантним социјалним и културним обрасцима, губе социјалне контакте, живе у стигматизованим сусједствима и нису у домету социјалне подршке”. Однос између социјалне искључености и сиромаштва је двосмјеран. На пример, искљученост са тржишта рада, из развојних сектора економије, најчешће води сиромаштву, али истовремено недовољност економских ресурса спречава особе да приступе квалитетном образовању, финансијским тржиштима, чиме се умањују њихове шансе за економску партиципацију (Бабовић, 2010).

Незапосленост представља један од главних фактора ризика за социјалну искљученост, маргинализацију, отуђење од друштва и дуготрајну зависност од социјалне заштите. Социјална искљученост може погоршати изгледе за запошљавање незапослених лица, што би могао бити почетак зачараног круга: мала вјероватноћа поновног запошљавања може поново подстаћи социјалну искљученост (Pohlan, 2019). Управо сиромаштво, незапосленост и недостатак социјалних контаката чине „зачарани круг” из којег је тешко изаћи. Поставља се питање, на који начин оснажити људе да изађу из зачараног круга?

Како вишегодишњег корисника материјалног обезбјеђења вратити „у живот“, укључити га на тржиште рада, вратити му достојанство и вјеру у властите снаге и капацитете како би преузео одговорност за „излазак из социјалне заштите“, квалитет свог живота и живота своје породице?

Недостатак средстава за живот и стигматизација редукују социјалне везе, повећавају вјероватноћу од социјалне изолације и отуђености и сл. Стигма је кључни елемент у расправама о сиромаштву, незапослености и захтјевима за социјалним накнадама, те се на сиромашне неријетко гледа као на „лијење“ и „неодговорне“. *Walker* и *Kyomuhendo* говоре о стигми која се јавља на три нивоа: личном, социјалном и институционалном. Лична стигма се односи на осјећање „срама“ корисника социјалне помоћи који сматра да бенефиције обезвређују његов идентитет; на друштвеном нивоу – када други обезвређују идентитет оних који траже бенефиције; институционална стигма – некада као намјерни покушај да се лице обесхрабри да користи материјалне бенефиције. Стога је социјална и радна активација корисника материјалног обезбјеђења отежана искуством стигме (*Girardi*, 2018).

У факторе који отежавају запошљавање спадају: биолошки фактори, тј. урођене или стечене биолошке особине (инвалидитет, хроничне и друге болести, психичке сметње); начин живота (ризици животни стилови, нпр. наркоманија); утицаји околине и животних услова (сиромаштво, насиље у породици, дискриминација од стране околине, итд.); друштвене околности (техно-економски вишкови, стецај), недостатак радног искуства и слично. Неке од главних препрека интеграцији људи на тржиште рада су: низак ниво образовања, недостатак квалификација и застарјеле квалификације које не одговарају захтјевима тржишта рада, ниска мотивација након дужег периода незапослености, ниска запошљивост због недостатка радних навика и лоших ставова по питању рада, неразвијене вјештине тражења посла, демотивација за рад (дестимулација у виду социјалних накнада и рад у сивој економији), баријере које утичу на способност тражења посла (здравствени и социјални проблеми, породични проблеми, социјална изолација, личне особине и карактеристике, итд.) (*Загорц*, 2008).

У контексту дестимулације у виду социјалних накнада анализираћемо једну породицу у Црној Гори са незапосленим родитељима и троје малољетне дјеце, корисницима материјалног обезбјеђења. Права која породица остварује, сходно Закону о социјалној и дјечјој заштити,

су: материјално обезбјеђење за породицу са троје дјеце (98,83 еура¹), субвенције за електричну енергију (до 24 еура), додатак за дјецу за троје (73,98), трошкови исхране у предшколским установама (до 40 еура по дјетету), бесплатни уџбеници за дјецу (од око 40 еура до 110 еура, по дјетету, у зависности од узраста/ разреда). Корисници материјалног обезбјеђења даље могу остварити право на једнократну новчану помоћ, бесплатно љетовање и зимовање (одмор и рекреација), помоћ невладиних организација, међународних организација, локалне самоуправе и слично, а такође треба имати на уму да незапослена лица немају издатке који се односе на превоз до посла, гардеробу и сл. Плата особе са средњом школом у Црној Гори износи најчешће између 300,00 и 350,00 еура, па се неким корисницима материјалног обезбјеђења посао чини непривлачним, те свјесно продужавају период незапослености. Уколико уз то иде и рад на црно, није једноставно изборити се са проблемом незапослености великог броја прималаца материјалног обезбјеђења.

У Црној Гори је на крају децембра 2020. године било 47.509 незапослених лица према подацима Завода за запошљавање, док је број незапослених корисника материјалног обезбјеђења према подацима Министарства рада и социјалног старања био 8.398 (28.338 чланова породице). Број породица које су оствариле право по основу радне неспособности² је око 30% од укупног броја породица, док способни

¹ Сходно Одлуци о усклађивању висине основа за остваривање права на материјално обезбјеђење и висине материјалних давања из социјалне и дјечје заштите, од 31. јула 2020. године, сходно члану 38 и 58 Закона о социјалној и дјечјој заштити, Сл. лист ЦГ, бр. 27/13, 1/15, 42/15, 47/15, 56/16, 66/16, 1/17, 31/17, 42/17, 50/17.

² „Радно неспособни” према процјени Социо-љекарске комисије у центрима за социјални рад, што је и предвиђено предметним Правилником.

Корисно је истаћи да Завод за запошљавање образује Комисију за професионалну рехабилитацију: Првостепена комисија даје мишљење о проценту инвалидитета, преосталој радној способности и могућности запошљања незапосленог са евиденције Завода, на начин и под условима утврђеним Правилником о критеријумима и условима за утврђивање процента инвалидитета, преостале радне способности и могућности запошљања и Правилником о стандардима за спровођење мјера и активности професионалне рехабилитације.

УНДП Црне Горе тренутно спроводи мултисекторски свеобухватни пројекат реформе националног система вјештачења инвалидитета. Кроз ову реформу успоставиће се јединствено тијело и јединствени национални критеријуми за утврђивање инвалидитета, по новој националној методологији за све ресурсе – којом ће се са медицинског прећи на социо-медицински модел утврђивања инвалидитета. Актуелни прописи базирају се углавном на медицинском моделу инвалидитета, према којима особа остварује своја права на основу болести и оштећења, при чему је присутна разлика међу

за рад чине око 70%.³ У Табели 1 се види број корисника (и чланова породице) материјалног обезбјеђења укупно и исплате, односно издвајања из буџета на годишњем нивоу, за посљедњих пет година.

Табела 1. Просјечан број корисника материјалног обезбјеђења на годишњем нивоу за пет година у Црној Гори

Година	Бр. корисника/породица у просјеку	Бр. чл. пор. у просјеку	Исплате на год. нивоу
2020	8.509	28.718	10.032.639,260 €
2019	8.777	29.470	10.296.723,210 €
2018	9.319	31.066	10.921.037,640 €
2017	8.072	25.055	9.123.932,840 €
2016	8.706	25.983	9.509.646,010 €

*Извор: Министарство рада и социјалног старања Црне Горе

Значај мултидисциплинарног и мултисекторског приступа у рјешавању проблема незапослености

Рјешавање проблема незапослености и многобројних тешкоћа повезаних са незапосленошћу захтијева мултидисциплинарни и мултисекторски приступ (сагледавање ситуације корисника са различитих аспеката), као и индивидуални и свеобухватни приступ специфичним и вишедимензионалним потребама незапослених лица, планове активације и запошљавања, интензивну сарадњу свих релевантних актера и успостављену мрежу помоћи и подршке, чији је циљ планирани и примјерени распоред одвијања различитих активности и ангажовања

прописима у погледу дијагноза које доводе до инвалидитета, те процентима оштећења организма, односно сваки ресор утврђује инвалидитет према својим критеријумима. Због свега наведеног долази до ситуације да двије особе за исту врсту оштећења, зависно од тијела које вјештачи, могу имати различите проценте оштећења, а самим тим и обим права, што је у супротности с УН Конвенцијом о правима лица са инвалидитетом. Исто лице такође може истовремено да остварује више права код више ресора. Једном добијен налаз вјештачења јединственог тијела био би доказ за све системе и користио би се у свим поступцима за остваривање свих права, како на новчана давања тако и на услуге. Извор: Министарство рада и социјалног старања.

³ Извор: Министарство рада и социјалног старања Црне Горе.

одређених служби како би се задовољиле потребе ових лица. За давање интегрисаног мултисистемског одговора једнако су важни комуникација, узајамно разумијевање улога и надлежности, планирање, координација и заједнички језик, као и поступци мултидисциплинарних тимова за помоћ и подршку.

Кључни аспекти запошљавања подразумевају следеће: задржати тражиоце посла активним и способним за рад како би их послодавци могли запослити; уклонити препреке на путу до посла (социјалне, здравствене, личне, породичне, итд.); унаприједити вјештине, образовање и радно искуство незапослених лица; тражити и искористити могућности за запослење.

Значајан фактор успеха у запошљавању је ојачана сарадња и координација служби за запошљавање, послодаваца, социјалних служби, здравствених служби, провајдера услуга помоћи и подршке, итд. То је важно управо зато што домаћинства са незапосленим члановима и дуготрајно незапослени имају различите проблеме и баријере, за чије рјешавање је значајна интензивна сарадња свих релевантних учесника и успостављена мрежа помоћи и подршке.

Изазови активације радно способних корисника материјалног обезбјеђења

Активација радно способних корисника материјалног обезбјеђења представља скуп мјера и активности активне социјалне политике и активне политике запошљавања са циљем да се повећају капацитети корисника да се активно укључе на тржиште рада као предуслов за њихову социјалну укљученост. Корисници права на материјално обезбјеђење (а који су иначе у опасности да постану трајно искључени са тржишта рада) у обавези су да активно учествују у програмима и мјерама активне политике запошљавања, који треба да им помогну да се што прије укључе на тржиште рада и дођу до запослења (обуке, доквалификације, преквалификације, професионална рехабилитација, итд.) и да активно траже и прихвате посао који им се понуди на заводу за запошљавање. Концепт активације наглашава економску продуктивност и упућује на блиску везу између социјалне и економске политике (Daigneault, 2014), а укључује различите активности: од услуга усмјерених ка рјешавању специфичних проблема, као што су алкохолизам, наркоманија и насиље у породици, па све до услуга и

програма који се спроводе у циљу повратка лица на тржиште рада и запошљавање. Зато се може констатовати да програм активације интегрише социјалну заштиту, образовање и запошљавање. Идеја активације је усмјерена на преузимање одговорности појединца за своје благостање.

Активности Завода за запошљавање и центара за социјални рад морају бити добро испланиране и међусобно усклађене, што захтијева континуирану сарадњу и благовремену размјену информација (нпр. стручни радник/водителј случаја у центру за социјални рад је мотивисао и охрабрио корисника да се укључи у програм лијечења и рехабилитације од психоактивних супстанци, те је у том периоду непримјерено да нпр. завод за запошљавање предлаже кориснику укључивање у мјере и програме активне политике запошљавања или укључивање у неки посао и сл.). Значајан дио корисника се суочава са бројним препрекама у тражењу, проналажењу и задржавању посла, па идентификација лица које би требало укључити у мјере активације представља прави изазов. При томе треба правити разлику између термина „способан за рад” и „способан за запослење”, односно имати на уму да један дио радно способних лица није уједно спреман и за запошљавање док се не превазиђу одређени проблеми који ометају тај процес.

Црна Гора је 2013. године донијела Правилник о садржини и облику индивидуалног плана активације и начину спровођења мјера социјалне укључености радно способних корисника материјалног обезбјеђења („Службени лист Црне Горе”, бр. 058/13 од 20.12.2013, 015/16 од 03.03.2016), а Закон о социјалној и дјечјој заштити Црне Горе члан 28 наводи дужност радно способних корисника материјалног обезбјеђења („Службени лист ЦГ”, бр. 27 од 11.06.2013, 1/15, 42/15, 47/15, 56/16, 66/16, 1/17, 31/17, 42/17, 50/17):

Центар за социјални рад и Завод за запошљавање дужни су да међусобно сарађују у спровођењу мјера социјалне укључености радно способних корисника материјалног обезбјеђења. Центар за социјални рад дужан је да Заводу за запошљавање достави обавјештење о признатом праву на материјално обезбјеђење за незапосленог радно способног корисника, у року од осам дана од дана доношења рјешења о признавању права. Завод за запошљавање је дужан да, у року од осам дана од дана сазнања, обавијести центар за социјални рад ако се радно способни ко-

рисник материјалног обезбјеђења запосли, одбије понуђено запослење или стручно оспособљавање, преквалификацију или доквалификацију. Начин спровођења мјера социјалне укључености радно способних корисника материјалног обезбјеђења утврђује посебним актом надлежни орган државне управе.

У циљу јачања сарадње потписан је 2017. године и Споразум између 13 центара за социјални рад и Завода за запошљавање о процесу социјалне активације радно способних корисника материјалног обезбјеђења, гдје се као оперативни циљеви наводе: успоставити уједначен приступ у односу на заједничке кориснике, побољшати проток информација и знања и осигурати пружање квалитетних и ефикасних услуга на темељу индивидуалних планова корисника у сврху њихових запошљавања и социјалног укључивања.

Улога стручног радника на материјалним давањима у центру за социјални рад

Центри за социјални рад играју кључну улогу у систему социјалне заштите у заштити сиромашних и социјално осјетљивих група корисника који због неповољних животних околности нису у могућности сами, нити уз помоћ породице да задовоље своје основне животне потребе. Свакодневна пракса социјалног рада са сиромашним особама усмјерена је на одобравање новчаних помоћи, као и на рад са корисницима у подручју њиховог оснаживања и оспособљавања за преузимање активне улоге у рјешавању властитих потешкоћа.

За све радно способне кориснике права на материјално обезбјеђење и чланове породице⁴ израђује се индивидуални План активације, на темељу процјене специфичних потреба корисника. У израду овог Плана треба да се укључе корисник (и чланови породице), стручни радник/социјални радник на материјалним давањима (који је радио на конкретном предмету за материјално обезбјеђење), савјетник за запошљавање са Бироа рада (Завода за запошљавање), водитељ случаја из центра за социјални рад (уколико је отворен случај за корисника) и друге особе за које се процијени да је значајно да учествују. Ефикасно планирање захтијева претходно препознавање сметњи и

⁴Запошљавањем било којег члана породица губи право на материјално обезбјеђење.

животне ситуације појединца и породице, препознавање способности, потенцијала и очекивања појединца и породице, као и могућности које им пружа окружење. Подразумијева примјерено усмјеравање појединца/породице у наредне кораке који треба да воде социјалној активацији, укључивању на тржиште рада и запошљавању.

Стручни радници на материјалним давањима у обавези су да континуирано пружају психо-социјалну подршку незапосленим корисницима и да све активности (разговори, теренске посјете, савјетодавна подршка, активности на изради Плана активације, праћење реализације Плана, контакти и састанци са савјетником са Завода за запошљавање и водитељем случаја из центра за социјални рад, итд.) документују, односно евидентирају у листу праћења у информационом систему социјалног старања (ИССС).⁵

У Црној Гори је Поступак активације радно способних корисника материјално обезбјеђења имплементиран у Информациони систем социјалног старања (ИССС) у августу 2020. године. Центри за социјални рад и Завод за запошљавање (Бирои рада) размјењују информације релевантне за индивидуални План активације, путем информационог система. Такође је значајно споменути да се у случају неке промјене у Заводу за запошљавање (која је окидач за ревизију рјешења у центру за социјални рад: нпр. одбио разговор за посао, одбио обуку и сл.) у информационом систему социјалног старања аутоматски креира приједлог ревизије са образложењем, а на основу чега правник центра за социјални рад доноси одлуку о даљем остваривању права на материјално обезбјеђење. Све друге промјене које се дешавају на плану активације (ажурирање од стране Завода за запошљавање) Завод шаље центру за социјални рад, који је потом видљив у информационом систему социјалног старања. Уколико се у ИССС (центри за социјални рад) из неког разлога деси промјена (нпр. корисник преминуо) и донесе негативно рјешење систем аутоматски шаље ту информацију Заводу за запошљавање, након чега они прекидају план и спроводе друге активности сходно својој процедури. На овакав начин омогућена

⁵ Интегрисани информациони систем социјалног старања – ИИССС (Социјални картон) представља капитални пројекат црногорске Владе који је омогућио спровођење реформе система социјалне и дјечје заштите са циљем да се сиромашнима и социјално угроженима обезбједи што квалитетнија социјална заштита, како у дијелу материјалних давања, тако и у дијелу услуга социјалне и дјечје заштите. ИИССС је у оперативном раду у свим центрима за социјални рад и њиховим подручним јединицама од 01. јануара 2015. године.

је двосмјерна комуникација центара за социјални рад и бироа рада (Завод за запошљавање), као и филтрирање свих радно способних корисника материјалног обезбјеђења (и радно способних чланова породице) у информационом систему.⁶

У комуникацију на пољу активације корисника материјалног обезбјеђења путем информационог система није укључен водитељ случаја, али његова улога јесте важна и значајно је да буде активни учесник овог процеса, када је то потребно. Сарадња центара за социјални рад и завода за запошљавање не смије да се сведе само на комуникацију путем информационог система, већ подразумејева и друге начине сарадње – састанке, телефонску комуникацију и слично. Споразумом који је потписан између Завода за запошљавање и центара за социјални рад наводи се обавеза мултидисциплинарног тима да се састаје по потреби, а најмање једном мјесечно, ради разматрања конкретних предмета. На основу информација о спроведеним активностима и њиховом утицају на задовољење потреба корисника, овај тим спроводи евалуацију резултата плана и доноси одлуку о евентуалним измјенама и у сагласности са корисником поново договара обавезе укључивања у поједине облике активације.

Помоћ и подршка водитеља случаја у центру за социјални рад

Водитељи случаја у центрима за социјални рад могу играти веома важну улогу у пружању помоћи и подршке незапосленим лицима, у суочавању са вишеструким проблемима и тешкоћама, које су директно или индиректно повезане са незапосленошћу. Најчешће породице са комплексним проблемима немају капацитет да се адекватно ангажују у тражењу, проналажењу и задржавању посла уколико су, на примјер, изложене константном злостављању, породичном насиљу, злоупотреби дрога и алкохола, итд.

Водитељи случаја директним савјетовањем или обезбјеђивањем савјетодавних и других потребних услуга и мјера могу помоћи кориснику и породици да: прихвате и дефинишу проблем; разговарају о

⁶ Центри за социјални рад су све радно способне кориснике и чланове породица, који нису били на евиденцији Завода за запошљавање а примају материјално обезбјеђење, упутили на Завод за запошљавање да се пријаве на евиденцију, као услов за даље остваривање права на материјално обезбјеђење.

проблему/тешкоћи; прошире начин гледања на проблем; унаприједи знање и вјештине за успјешније рјешавање проблема; обликују позитивнију слику о себи, повећају самопоуздање и самопоштовање и унаприједи социјалне вјештине; прошире и ојачају социјалну мрежу; пронађу информације, методе, технике и стратегије за рјешавање проблема, побољшање животне ситуације и достизање већег степена самосталности и независности (постепено преузимање одговорности за обликовање властите будућности).

Водитељи случаја треба да примјењују индивидуални приступ у раду са незапосленим лицима, јер не постоје два идентична човјека, па различити људи у истој ситуацији различито реагују. Сваки појединац доживљава своју незапосленост на специфичан начин – једна особа може највише бити погођена финансијским ускраћивањем због незапослености, другој посао може пружити важан извор значења који се губи губитком посла, трећи појединац може бити погођен губитком статуса, итд. Ефекат незапослености на појединца зависи од спектра различитих фактора, као што су: финансијски ресурси, социо-економски статус, старост, пол, трајање незапослености, особине личности и психолошке снаге, резилијентност, социјална подршка, технике и методе суочавања са незапосленошћу, итд. Један дио незапослених појединаца вријеме и енергију усмјерава на тражење посла, уз размишљање шта треба понудити послодавцу, док се други дистанцирају од проблема и умањују значај посла. Сваки појединац „ствара наочаре” кроз које посматра свијет – опажа догађаје, тумачи их, формира мишљења о њима и, на основу њих, обликује своје понашање.

Фокус водитеља случаја не треба да буде на томе „шта је лоше”, већ на томе „шта може да се уради да буде боље”. Треба да буду што више мотивишући и оснажујући за кориснике, да им помогну да открију и активирају своје снаге, од значаја за реализацију постављених циљева и планираних активности, који треба да доведу до отклањања постојећих проблема, који негативно утичу на запошљавање. У сарадњи са корисником и другим релевантним актерима, треба да планирају кораке за рјешавање проблема који ометају запошљавање (рјешавање личних и породичних проблема и обезбјеђивање потребних услуга помоћи и подршке) и утврде начине праћења реализације планираних активности и напретка, као и датум евалуације и поновног прегледа.

Незапосленост представља нарочити проблем код вишечланих породица, које примају материјално обезбјеђење и најчешће живе у сиромаштву и боре се са другим узрочно-посљедицим проблемима.

Рјешавање проблема незапослености у овим породицама посљедично утиче и на рјешавање неких других проблема и потешкоћа. У овим и другим породицама, у којима живи већи број незапослених, радно способних лица, заједничка сарадња Центра за социјални рад и Завода за запошљавање, поред осталог, треба да се огледа у процјени најснажније особе, с обзиром на узраст, образовање, радно искуство, стручне квалификације, стручне вјештине, те непостојање препрека/ баријера за укључивање у мјере и програме завода за запошљавање и у пословно окружење. Завод за запошљавање не може увијек и свима у одређеном тренутку понудити укључивање у активне мјере и програме политике запошљавања или доступан посао, због чега је важно да знају које су породице и појединци „са приоритетом”, као нарочито социјално угрожене. Такође је значајно процијенити и дефинисати различите мјере сходно степену запошљивости и старосним групама (млади би у односу на старије вјероватно радије учествовали у програмима обука, док би старији вјероватније преферирали посао и за нижу зараду како би осигурали минималну пензију).

Водитељи случаја у центрима за социјални рад, у контексту проблема незапослености:

- процјењују на који начин корисник и чланови породице доживљавају незапосленост и утицај финансијских тешкоћа на њихов свакодневни живот; да ли се сматрају саставним дијелом и корисним члановима друштвене заједнице;
- процјењују да ли је корисник и када био запослен (уколико је сте, какво је искуство), да ли корисник заиста жели и вјерује да може да се запосли (и спремност за напуштање социјалне помоћи), какви су му планови (да ли их уопште има) и наде по питању запошљавања;
- процјењују специфичне потребе и идентификују проблеме/ препреке (породичне, социјалне, личне, психолошке, здравствене, итд.) који/е ометају тражење, проналажење и задржавање посла;
- оснажују корисника и повећавају мотивацију корисника за промјеном;
- идентификују заједно са корисником његове личне снаге и ресурсе у заједници;
- дефинишу циљеве и активности који треба да доведу до отклањања препрека које отежавају запошљавање;

- дефинишу праћење реализације договорених задатака и активности унапријед планираним и припремљеним системом прикупљања информација о току реализације активности;
- повезују корисника са ресурсима подршке у заједници и заступају корисникове интересе;
- евалуацијом процјењују да ли услуге, које корисник добија, доприносе отклањању проблема и ревидирају План услуга и мјера сходно промијењеним околностима код корисника и породице.

Када је ријеч о Плану активације радно способних корисника материјалног обезбјеђења, водитељ случаја треба да га развија у сарадњи са незапосленим чланом породице, савјетником за запошљавање са Бироа рада и стручним радником на материјалним давањима из центра за социјални рад. Значајно је да корисници виде да центри за социјални рад и завод за запошљавање раде на истом циљу. У случајевима гдје је породична ситуација комплексна, због чега је и отворен случај за неког члана породице, сарадња између центара за социјални рад и завода за запошљавање на овим предметима треба бити интензивнија.

Снаге и ресурси у суочавању са незапосленошћу

Снаге и ресурси су од изузетног значаја за појединце и породице у суочавању са проблемом незапослености и другим повезаним проблемима и тешкоћама. Унутрашње снаге обухватају социјалне вјештине, мотивацију, афективне и когнитивне способности, док спољне снаге укључују породичну мрежу, значајне особе, пријатеље, групе и службе у заједници које пружају могућности и ресурсе (Жегарац, 2015). Особе са вишим самопоштовањем, оптимизмом, већим задовољством животом, већом социјалном подршком, бољег су менталног здравља и ефикасније се суочавају са стресним животним догађајима, па тако и са незапосленошћу.

Водитељ случаја/стручни радник у центру за социјални рад посматра и разумије појединца и његово понашање у контексту околине у којој корисник (и породица) живи и функционише, а у којем су све компоненте под међусобним утицајем. Разматра карактеристике социјалне мреже: број чланова мреже, разноликост социјалних контаката

(контакти унутар породице са родитељима, дјецом, брачним партнером, комуникације са пријатељима, рођацима, познаницима, комшијама, итд.), континуитет контаката и испаде из мреже (повремено или трајни недостатак комуникације са субјектима у мрежи), начин комуникације, фреквенцију контаката, и слично, и на који начин може допринијети рјешавању проблема незапослености и потешкоћа које су повезане са незапосленошћу. Социјална мрежа је значајна, јер је у директној функцији социјалне подршке. Социјална помоћ се може посматрати донекле и као резултат одређених карактеристика социјалне мреже, који су заузврат изазвани срединским и личним факторима.

Социјална подршка током незапослености и подршка у тражењу посла веома су важни фактори (поновног) запошљавања. Социјална подршка има, прије свега, улогу „браника“ који ублажава дејство стресних животних догађаја, она представља и веома значајан извор снаге за превладавање. Сазнање да је незапослена особа прихваћена, уважавана, вољена, подржавана, да постоје особе на које могу да се ослоне и добију помоћ, утиче позитивно на самопоштовање и слику о себи, а све то помаже да се лакше, брже и са мање лоших последица превладају и најтеже животне околности. Људи с мало извора социјалне подршке и без развијене социјалне мреже су анксиознији у социјалним ситуацијама и нетолерантнији, имају ниже самопоштовање, неуротичнији су, чешће одбацују помоћ коју им други нуде и имају мање повјерења у друге (Врућинић, 2012).

Незапослена лица често „не умију“ и не знају како и од кога да траже помоћ и подршку у запошљавању, па је корисно да водитељ случаја/стручни радник са корисником изради „мрежу запошљавања“ – које особе из социјалне мреже и на који начин могу помоћи у запошљавању (ко кога познаје, гдје ради, на којој функцији, како могу да помогну, ко их и када може контактирати, итд.). Стручни радници у центрима за социјални рад треба да помажу корисницима да открију и искористе сопствене снаге и ресурсе у заједници од значаја за рјешавање проблема незапослености; заступају кориснике, пружају континуирану психосоцијалну помоћ и подршку; упућују кориснике на потребне услуге помоћи и подршке, континуирано сарађују са пружаоцима услуга и агенцијама за запошљавање, са циљем да се отклоне проблеми и потешкоће који ометају процес тражења, проналажења и задржавања посла.

Дјелотворност услуга

Услуге су дјелотворне уколико помажу кориснику и породици у рјешавању проблема (нпр. подршка у задовољавању личних и породичних потреба и потреба повезаних са запошљавањем), односно у превазилажењу препрека које их спречавају да се активирају, траже посао и запосле (укључујући и пружање подршке за вријеме и након запошљавања). Услуге социјалне и дјечје заштите треба да створе околности које подстичу активацију појединаца. Резултат обезбјеђених услуга и предузетих мјера треба да буде да су корисници добили услуге које су им помогле да достигну највећи могући степен самосталности и контроле над сопственим животом, ријеше личне и/ли породичне проблеме и развију самопоуздање од значаја за запошљавање и социјално укључивање. Услуге нису дјелотворне уколико подржавају зависност, спречавају осамостаљење корисника и задржавају га у систему социјалне и дјечје заштите дуже него што је потребно (Жегарац, 2015).

У многим случајевима, пружањем помоћи и подршке, односно обезбјеђивањем потребних услуга од значаја за рјешавање проблема (нпр. лијечење и рехабилитација корисника психоактивних супстанци, лијечење здравствених проблема и проблема менталног здравља, рјешавање проблема породичног насиља, обезбјеђивање потребне његе о старој немоћној особи, дјетету са инвалидитетом, излазак из насилне везе и друго) посљедично треба да се одрази и на повећање могућности за запошљавање незапослених, радно способних корисника материјалног обезбјеђења. Водитељи случаја у центру за социјални рад могу пружити и савјетодавну помоћ и подршку самохраној мајци у усклађивању бриге о дјети са тражењем посла и пословним обавезама како би посао задржале; могу пружити помоћ и подршку незапосленој мајци, жртви насиља од стране супружника, да постигне аутономију и независност кроз запошљавање; могу охрабрити и подржати особу са инвалидитетом да се активно укључи у тражење посла и запосли, обезбјеђивањем адекватне здравствене заштите, транспорта, становања, укључивањем у разне специјализоване програме; могу мотивисати зависника/цу да се укључи у програме одвикавања од психоактивних супстанци и слично.

Закључак

Концепт Активације корисника материјалног обезбјеђења има за циљ промовисање активне, умјесто пасивне социјалне политике, те превазилажење проблема моралног хазарда код корисника материјалног обезбјеђења (преферирање ослањања на социјалне накнаде умјесто проналажења начина за унапређење своје социјалне ситуације). Овај концепт одавно постоји у неким развијеним земљама, он је сам по себи добро осмишљен, али га није једноставно примијенити у црногорском контексту. Информациони систем социјалног старања – Социјални картон обезбиједио је филтрирање ових корисника и чланова породице и значајно допринио благовременој размјени информација између Завода за запошљавање и центара за социјални рад, а усвојени Правилник и потписани Споразум унаприједио сарадњу између истих. Праћење ефеката програма Активације на повећање броја запошљавања корисника материјалног обезбјеђења је отежано, јер разни фактори истовремено могу утицати на то – програм активације, повећана доступност радних мјеста, „веза за посао” или нешто четврто. Такође је важно споменути и очекивани негативни утицај КОВИД-19 и мјера затварања узрокованих пандемијом на тржиште рада.

Рад је имао за циљ да представи значајну улогу центара за социјални рад (који се баве узроцима и последицама незапослености) у цјелокупном процесу активације корисника материјалног обезбјеђења, у смислу промоције запослења као једног од основних начина за смањење социјалне искључености, оснаживања и мотивисања корисника да буду активни актери у процесу јачања својих компетенција, тражења, проналажења и задржавања посла и на пољу отклањања баријера код корисника/породица које негативно утичу на разне аспекте запошљавања.

Литература

- Бабовић, М. (2010). *Изазови нове социјалне политишке*. Београд: SeCons – Група за развојну иницијативу.
- Бејаковић, П. (2018). „Мјере за ублажавање дугорочне незапослености у Хрватској”. *Политичке анализе*, бр. 33–34, 36–43.
- Briar, K. H. (1983). “Unemployment: Toward a Social Work Agenda”. *Social Work*, 211–216.
- Врућинић, Ж. (2012). „Социјална подршка и незапосленост”. *Дефенгологија*, 76–82. DOI: 10.5570/dfnd.1231.06.se
- Darity, J. W. & Goldsmith, H. A. (1996). “Social Psychology, Unemployment and Macroeconomics”. *Journal of Economic Perspectives*, Vo. 10, No. 1, 121–140. DOI: 10.1257/jep.10.1.121
- Daigneault, P. M. (2014). “Three Paradigms of Social Assistance”. *SAGE open*, 4 (4), 1–8. DOI:10.1177/2158244014559020
- Moorhouse, A. & Caltabiano M. L. (2007). “Resilience and Unemployment: Exploring Risk and Protective Influences for the Outcome Variables of Depression and Assertive Job Searching”. *Journal of Employment Counseling*, 44(3), 115–125. DOI:10.1002/j.2161-1920.2007.tb00030.x
- Frances, M., Zhaoli, S., Wanberg, C., Kinicki, A. (2005). *Psychological and Physical Well-Being During Unemployment: A Meta-Analytic Study*, 90(1), 53–76. DOI:10.1037/0021-9010.90.1.53
- Загорц, С. и др. (2008). *Доктрина и технологија рада са њеже зајошљивим лицима*. Подгорица: Завод за запошљавање Црне Горе.
- Girardi, S., Pulignano, V., Maas, R. (2019). “Activated and included? The social inclusion of social assistance beneficiaries engaged in ‘public works’”. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 39 (9/10), 738–751. DOI: 10.1108/IJSSP-01-2019-0023
- Pohlan, L. (2019). “Unemployment and social exclusion”. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 164, 273–299. DOI: 10.1016/j.jebo.2019.06.006
- Правилник о садржини и облику индивидуалног плана активације и начину спровођења мјера социјалне укључености радно способних корисника материјалног обезбјеђења („Службени лист Црне Горе”, бр. 058/13 од 20.12.2013, 015/16 од 03.03.2016).
- Жегарац, Н. (2015). *Од проблема до прилика у вођењу случаја: приручник за практичаре*. Подгорица: УНДП.

Закон о социјалној и дјечјој заштити („Службени лист ЦГ”, бр. 27 од 11.06.2013, 1/15, 42/15, 47/15, 56/16, 66/16, 1/17, 31/17, 42/17, 50/17).

<https://data.oecd.org/unemp/long-term-unemployment-rate.htm> – посјећено 15.01.2021. год.

CHALLENGES OF ACTIVATION OF SOCIAL AID USERS IN THE PROFESSIONAL PRACTICE IN CENTERS FOR SOCIAL WORK

By Ida KOLINOVIC

ABSTRACT

A new inclusive approach to the labor market should integrate employment and social policy in a way which develops new mechanisms of comprehensive support to individuals who are excluded from the labor market, and especially the long-term unemployed. Montenegro is making continuous efforts to meet the conditions set out in the European Union's Common Negotiating Position for the closure of Chapter 19 – Social Policy and Employment. The program of activation of social assistance beneficiaries began with implementation in 2013, with adoption of the Rulebook on individual activation plan and implementation of measures of social inclusion of social assistance beneficiaries in accordance with the Law on Social and Child Protection. Aim of this Program is to empower social assistance beneficiaries and develop their abilities for actively overcoming an unfavorable social situation, their better inclusion in the labor market and greater social inclusion. In thos process a crucial role play centres for asocial work, employment agency and other relevant stakeholders, within their competences. The paper will present the problem of unemployment and concept of activation of social assistance beneficiaries, as well sa the significant role of professionals in the centers for social work in this field.

Keywords: unemployment, poverty, activation of social assistance beneficiaries, centers for social work.

УПУТСТВО АУТОРИМА

Социјална мисао је научни часопис који објављује прегледне и оригиналне емпиријске радове из области друштвених наука (социјална заштита, дефектологија, криминологија, психологија, педагогија, социологија) који нису претходно објављивани. Часопис објављује и приказе књига, скупова од научног и стручног значаја. Изузетно, у часопису могу бити објављени и стручни радови од великог друштвеног значаја.

Језик

Радови се објављују на српском или енглеском језику. Сваки рад има апстракт на српском и енглеском језику.

Дужина

Радови треба да буду дужине до једног ауторског табака, односно до 30.000 знакова с празним местима без референци и апстракта.

Процедура објављивања

Рад процењују два независна рецензента уз претпоставку анонимности. Ако одлуке рецензената нису исте у погледу прихватања рада тражи се мишљење трећег рецензента, с тим да уредник може да донесе одлуку без тражења додатних рецензената.

Информације о аутору, пројекту, захвалнице и слично треба да буду на насловној страни рада. Све што може указивати на идентитет аутора треба искључити из текста.

Рок за оцену рада од тренутка пријема до одлуке о објављивању је три месеца.

Радови се достављају искључиво путем и-мејл адресе:

socijalnamisao@gmail.com

Техничка упутства

Рад се доставља у текст процесору Microsoft Word, страница А4 формата, фонт Times New Roman, величина слова 12. Текст треба да буде откуцан проредом 1.5 и маргинама Office 2003 Default (погледати Page Layout). Све странице морају бити нумерисане (у доњем левом углу). Насловна страна текста треба да садржи следеће информације: назив рада, име аутора (коаутора), назив институције, место и државу. Уколико се рад доставља на српском језику користи се ћирилично писмо Serbian, cyrillic.

Рок за достављање радова за јунски број Социјалне мисли је 15. март, а за децембарски број 15. септембар.

Структура рада

Рад треба да садржи апстракт, увод, метод, резултате истраживања, дискусију, закључак, референце и прилоге.

Наслови и поднаслови

Главни наслов текста пише се великим словима (болд). У тексту се наводи најопштији наслов који се пише великим словима (нормал и центрирано). Поднаслови се пишу курзивом/болдирано и „реченичним“ форматом (велико почетно слово).

Табеле

Подаци у табелама треба да буду откуцани проредом 1,5, а назив табеле треба да буде написан курзивом и означен одговарајућим редним бројем. Наслов табеле треба да буде јасан, кратак и прецизан. Табеле треба да буду смештене у самом тексту. Табеле треба да буду сачињене у Word-у или у неком формату који је компатибилан са Word-ом. Број и назив табеле треба уписати изнад табеле. Табеле не треба да садрже вертикалне линије. Редови табеле не треба да буду раздвојени линијама, али заглавље табеле треба одвојити линијом од података. Подаци дати у табели (или графикону) не смеју се понављати у тексту, већ се може само позивати на њих.

Апстракт

Апстракт треба да има 250 до 300 речи и до 5 кључних речи. Апстракт на језику рада налази се на почетку, а на другом језику на крају рада. Структура апстракта подразумева следеће целине: значај проблема, циљеви, узорак, методе, резултати, закључак и препоруке. У апстракту се не наводе референце.

Референце

Све референце на српском језику у списку референци и у заградама у тексту наводе се латиницом, без обзира на врсту коришћеног писма у тексту и писма на коме су штампани коришћени извори.

Презимена српских аутора наведена у тексту ван заграда пишу се писмом на коме је достављен текст. Презимена страних аутора у тек-сту наводе се или у оригиналу или у српској транскрипцији. Уколико се транскрибују, при првом навођењу у загради се обавезно наводе у оригиналу, на пример: Фарингтон (Farrington, 2010). Навођење више аутора у загради треба уредити алфабетски. Ако су у питању два аутора, у загради се наводе оба аутора (Farrington & Welsh, 2009). Референца која садржи више од три а мање од шест аутора наводи се у пуном обиму када је први пут употребљена у тексту. Сваки наредни пут у загради се наводи презиме првог аутора и скраћеница – и сар. (српски) или et al. (енглески). На пример, уместо (Ковачевић-Леројевић, Илић, Малjkовић, Ковачевић, Илијић, 2018) написати (Ковачевић-Леројевић i сар., 2018).

Листа референци садржи списак коришћене литературе, односно референце на које се аутор позвао у раду. Списак референци на крају рада наводи се у складу са стилем АРА (Америчка психолошка асоцијација). Ауторима се препоручује да користе радове из водећих научних часописа и то да бар 15% буде објављено у последњих 5 година. Референце се наводе абecedним редом по презименима аутора. Није потребно стављати редне бројеве испред референци.

Књига

Референца треба да садржи презиме и иницијале аутора, годину издања, наслов књиге (курзивом), место издања и издавача.

Аутор, А. А. (година). Назив књиге. Место: Издавач.

Појавље у књизи наводи се на следећи начин:

Аутор, А. А. & Аутор, Б. Б. (година). Назив поглавља. У А. Уредник, Б. Уредник и В. Уредник (ур.), Назив књиге (стр. xxx–xxx). Место: Издавач.

Чланак у часопису

Референца треба да садржи презимена свих аутора с иницијалима, годину издања у загради, наслов чланка, пуно име часописа (курзивом), волумен, број, странице и DOI број (уколико је доступан):

Аутор, А. А. (година). Назив рада. *Назив часописа*, волумен, број страна. DOI: xxxxx

Научни скупови

Референца која се односи на радове штампане у целини наводи се на следећи начин:

Аутор, А. А., Аутор, Б. Б., Аутор, В. В. & Аутор, Г. Г. (година). Назив прилога. У А. Уредник, Б. Уредник и В. Уредник (ур.), Назив научног скупа, рад штампан у целини, време одржавања конференције, град (стр. xxx–xxx). Град: Назив институције која организује скуп.

Референца која се односи на прилоге који су објављени у зборнику резимеа наводи се на следећи начин:

Аутор, А. А., Аутор, Б. Б., Аутор, В. В. & Аутор, Г. Г. (година). Назив прилога. У А. Уредник, Б. Уредник и В. Уредник (ур.), Рад представљен на Назив научног скупа, Књига резимеа, време одржавања конференције, град (стр. xxx–xxx). Град: Назив институције која организује скуп.

Магистарске/магистер тезе и докторске дисертације

Референца треба да садржи име аутора, годину, назив документа, у загради назначено да ли је реч о докторској дисертацији, место и издавача.

Аутор, А. А. (година). Назив докторске дисертације (или магистарске тезе). Град: Име институције.

Радови који нису написани у складу са Упутством за ауторе неће бити разматрани.

BULEVAR OSLOBODENJA 76, 21000 NOVI SAD,
tel: + 381 (0) 21 4887 141; 4887 305
fax: + 381 (0) 21 6624 633
e-mail: loro_doznake@bancaintesabeograd.com
www.bancaintesabeograd.com
tekući račun: 908-16001-87

INSTRUCTION FOR CUSTOMER TRANSFERS IN EUR

56: Intermediary:

**BCITITMM
INTESA SANPAOLO SPA
MILANO, ITALY**

57: Account with institution:

**DBDBRSBG
BANCA INTESA AD, BEOGRAD
MILENTIJA POPOVIĆA 7B
BEOGRAD, REPUBLIKA SRBIJA**

59: Beneficiary:

**/RS35160005380004367717
SOCIJALNA MISAO DOO
Mis Irbijeve 56
Beograd (Zvezdara)
Republic of Serbia**

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

364

СОЦИЈАЛНА мисао : часопис за теорију и критику
социјалних идеја и праксе / главни и одговорни уредник
Дубравка Гавриловић. - 1994, бр. 1/2- . - Београд :
Издавачко предузеће Социјална мисао : Републички завод
за социјалну заштиту Србије, 1994- (Београд : Чигоја
штампа). - 20 cm

Полугодишње.

ISSN 0354-401X = Социјална мисао

COBISS.SR-ID 102423047